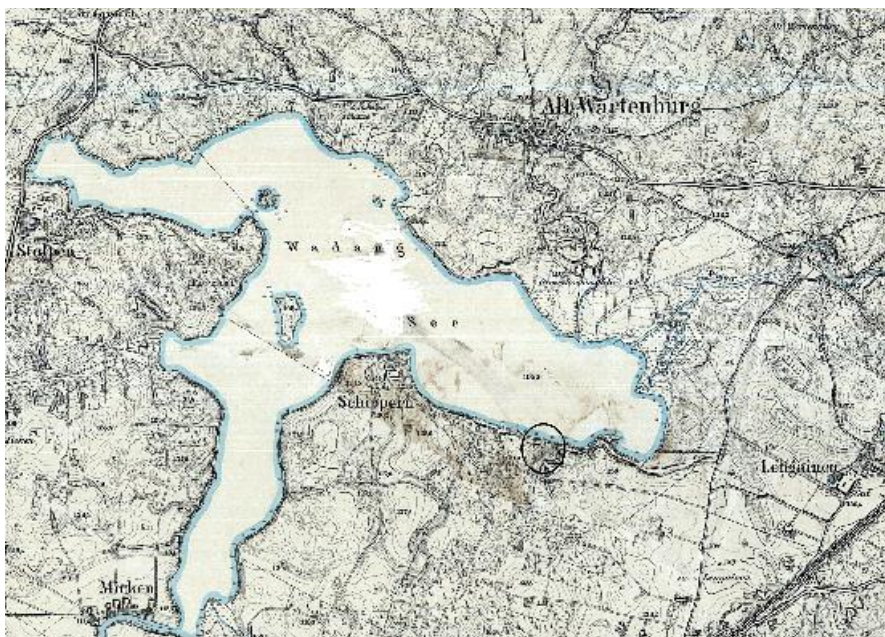

Średniowieczne założenia obronne na terenie obecnej gminy Barczewo

Przedmiotem rozważań w niniejszym artykule są drewniano-ziemne średniowieczne umocnienia obronne, które znajdują się na obszarze dzisiejszej gminy Barczewo. Wśród tego typu obiektów wyróżnić można 9 grodzisk oraz 8 wałów podłużnych. To duże skupienie obiektów archeologicznych na tak niewielkim terenie świadczy o ważnej roli militarnej, jaką pełniły okolice Barczewa we wczesnym średniowieczu i w początkowej fazie akcji osadniczej prowadzonej na obszarze południowo-wschodniej części Warmii biskupiej w XIV wieku.

Fragment okolic jeziora Wadąg na mapie: *Meßtischblatt Nr 2189, Alt Warthenburg*, 1:25 000. Na mapie zaznaczone zostały grodziska: Stare Miasto (*Alte Stadt*), *Wachthügel*, *Schweden Schanze* i wał podłużny *Schweden Wall*.

Naniosłem także lokalizację domniemanego gródka strażniczego w Łęgajnach.

Pierwszą pracę inwentaryzacyjną średniowiecznych założeń obronnych w okolicy Barczewa wykonał porucznik Johann Michael Guise (1796-1861) z pełnomocnictwa Militärbehörde Ost- und Westpreussen. Guise odbył w latach 1826-1828 dwie podróże badawcze po ziemiach Prus Wschodnich i Ziemi Chełmińskiej¹. Zarejestrował i naszkicował on wówczas również kilka obiektów z okolic Barczewa, takich jak: grodziska w Barczewku, Barczewie, Jedzbarku, wał podłużny w Kierzlinach oraz plan miasta Barczewa. Niestety powyższe szkice Guise zaginęły podczas II wojny światowej. W niemieckiej literaturze przedwojennej tematyka założeń obronnych z okolic Barczewa była poruszana w pracach Emila Hollacka² oraz Hansa Crome³. Bardzo ważnym materiałem w badaniach założeń obronnych są mapy. Większość obiektów została zaznaczona na niemieckich mapach sztabowych tzw. *Meßtischblätter* o skali 1:25 000⁴. Najciekawszym kartograficznym zabytkiem jest jednak mapa stanowisk archeologicznych powiatu olsztyńskiego, którą opracował olsztyński nauczyciel i społeczny opiekun zabytków Leonhard Fromm i nauczyciel z Barczewa o nazwisku Steffel. Jest to barwna litografia o skali 1:100 000 wydana w 1941 roku. Autorzy zaznaczyli na niej liczne stanowiska archeologiczne, takie jak cmentarzyska, kurhany, osady, grodziska oraz wały podłużne. Niestety nie uniknęli oni kilku pomyłek, m.in. w oznaczeniu lokalizacji niektórych grodzisk (np.: Maruny, Barczewko – Stare Miasto)⁵. Fromm był bardzo gorliwym badaczem – dokonał inwentaryzacji wszystkich ówczesnie znanych założeń obronnych, przede wszystkim grodzisk i wałów podłużnych z obszaru dawnego powiatu olsztyńskiego. Jego liczne notatki i szkice nie zostały opublikowane. Obecnie znajdują się one w archiwum Preußischer Kulturbesitz Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie (dalej MVF)⁶.

¹ M. Hoffmann, *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku*, Olsztyn 2013, s. 25.

² E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau-Berlin 1908.

³ H. Crome, *Längswälle in Ostpreußen*, Mannus, Bd. 29, 1937, s. 69-90; idem, *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens*, Prussia Bd. 32-34, 1938-1940.

⁴ *Meßtischblatt* Nr 2189, *Alt Wartenburg*, 1:25 000, 1915; *Meßtischblatt* Nr 2190, *Wartenburg*, 1:25 000, 1936; *Meßtischblatt* Nr 2290, *Gr. Purden*, 1:25 000, 1929; *Meßtischblatt* Nr 2291, *Mensguth*, 1:25 000, 1929; *Geognostische Agronomische* nr 2290, *Gr. Bartelsdorf*, 1:25 000, 1895-1896.

⁵ L. Fromm, W. Steffel, *Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein 1:100 000*, Allenstein 1941.

⁶ Serdecznie dziękuję za udostępnienie i pomoc przy opracowaniu powyższych materiałów Panu Horstowi Wieder i Stanisławowi Baran.

nach i w Dadaju (wówczas Szynflis)⁷. W latach powojennych niektóre obiekty były pobieżnie wzmiankowane w publikacjach archeologicznych Romualda Odoja⁸ i Mirosława Hoffmanna⁹. Większość stanowisk naniesiono na mapę „Vorgeschichtliche und mittelalterliche Wehranlagen”, która została opracowana przez Hansa i Gertrudę Mortensenów oraz Reinharda Wenskusa¹⁰. Autorzy zaznaczyli na niej średniowieczne założenia obronne, które odnotował już Hans Crome. Niestety mapa ta zawiera szereg błędów, w szczególności dotyczy to niewłaściwego rozlokowania większości wałów podłużnych. Niewyjaśniona pozostaje również kwestia pojawienia się na mapie wczesnośredniowiecznego grodziska w centrum wsi Łęgajny.

Znacznie lepiej przedstawia się sprawa inwentaryzacji wałów podłużnych na terenie gminy Barczewo. Co prawda, podczas prowadzonych badań w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski nie udało się ustalić przebiegu wału podłużnego w Odrytach – mimo, iż w niektórych miejscach obiekt ten sięga 1,8 m wysokości – oraz zniszczonego „Szwedzkiego Szańca” w Barczewku¹¹. W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku Anna Bitner-Wróblewska i Grzegorz Piotrowski dokonali dokładnej analizy przebiegu wałów podłużnych znajdujących się na obszarze wsi Kierbuń¹². Następnie inwentaryzację wałów podłużnych z tego obszaru zrealizował autor niniejszego artykułu¹³. W kilku swoich publikacjach przedstawiłem również opis grodzisk z interesującego nas obszaru, a także podjąłem się próby ustalenia lokalizacji zamku Wartenberg z 1325 r.¹⁴

⁷ Dokumentacja ze zbiorów Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej WKZ) w Olsztynie: C-001 (Barczewko, grodzisko wyżynne zwane „Stare Miasto”); C-002 (Barczewko, gródek nizinny strażniczy zwany „Romowa Góra” lub „Zamek”); C-007 (Maruny – grodzisko wczesnohistoryczne, półwyspowa zwana: „Wał Szwedzki”, „Zamkowa Góra” lub „Zameczek”); C-009 (Ramsowo – grodzisko wyżynne zwane „Malakof”, „Kręgowa Góra”).

⁸ R. Odoj, *Z pradziejów powiatu olsztyńskiego*, [w:] *Szkice olsztyńskie*, Olsztyn 1967, s. 20-21.

⁹ M. Hoffmann, *Grodziska i systemy obronne ziemi olsztyńskiej w średniowieczu*, *Kalendarz Olsztyna* 2003, Olsztyn 2002, s. 142-147.

¹⁰ H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, *Historisch-Geographischer Atlas des Preussenlandes*, wyd. 3, Wiesbaden 1973.

¹¹ Dokumentacja ze zbiorów WKZ w Olsztynie Archeologicznego Zdjęcia Polski (dalej AZP) następujących obszarów: 22-62; 24-64.

¹² A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski, *Wały podłużne w okolicach Biskupca w woj. olsztyńskim. Przyczynek do pochodzenia i chronologii tego typu obiektów na obszarze południowej Warmii*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (dalej KMW) 1990, nr 1-4, s. 133-140; AZP 23-65.

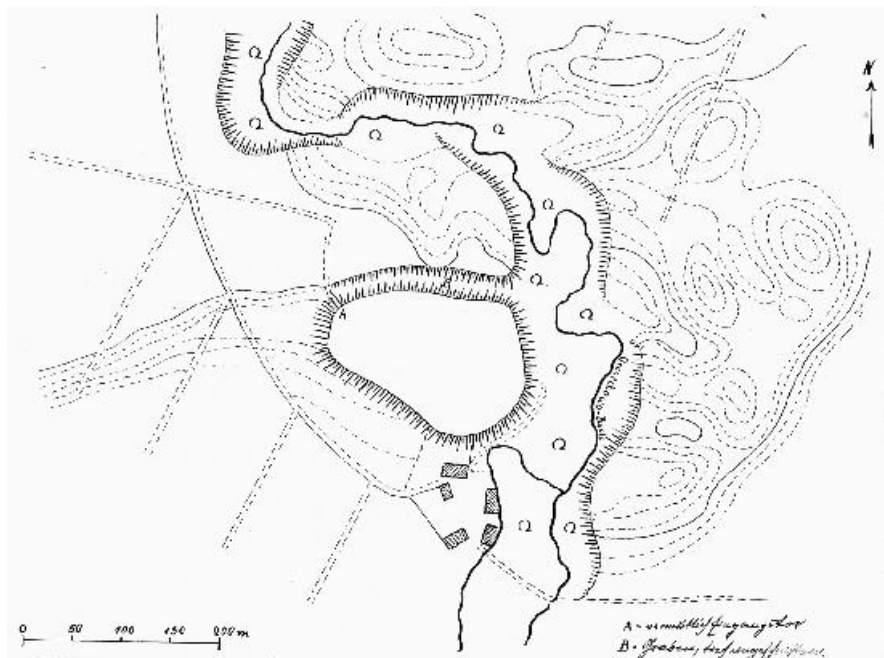
¹³ R. Klimek, *Wały podłużne w Nerwiku. gmina Purda, województwo warmińsko-mazurskie*, *Pruthenia* t. 1, Olsztyn 2006, s. 109-125; idem, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych w południowej części dominium warmińskiego*, *Pruthenia* t. 3, 2008, s. 163-206.

¹⁴ R. Klimek, *Terra Gunelauke. Przewodnik archeologiczny*, Barczewo-Gady 2008; idem,

Wykaz grodzisk na obszarze Gminy Barczewo

Barczewko (nazwa niemiecka miejscowości: Alt Wartenburg)

– nazwa obiektu: „Stare Miasto”, Alte Stadt¹⁵

Plan grodziska „Stare Miasto” (*Alt Stadt*) w Barczewku nad rzeczką Orzechówką, MVF, IX, f3 Burgwallkarte, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein, wyk. W. Gaerte, L. Fromm.

Grodzisko zwane Starym Miastem położone jest w odległości ok. 700 m na południe od Barczewka. Niewątpliwie jest to pozostałość po pierwszej lokacji Barczewa, która została dokonana tuż po 1325 r. Kształt założenia miejskiego jest dotychczas doskonale widoczny w terenie. Od wschodu dostęp do Starego Miasta zabezpieczała rzeczka Orzechówka, która otacza go łukiem, tworząc głęboki jar. Od strony północnej znajdują się reliktury przekopanej suchej fosi o szerokości ok. 8 m, którą nawet dzisiaj można doskonale rozpoznać. Brama wjazdowa była ulokowana

Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke” w świetle źródeł archeologicznych, KMW, nr 1 (263), 2009, s. 79-87; idem, *Zaginione zamki i strażnice poświadczone w źródłach z I połowy XIV wieku na Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur I. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, pod red. Z. Kobylińskiego, Warszawa – Zielona Góra 2013, s. 205-224.

¹⁵ *Meißtblatt* Nr 2189, *Alt Wartenburg*.

w zachodniej części założenia, gdzie do dnia dzisiejszego widoczne jest obniżenie wałów. Cały obszar grodziska wynosi ok. 2 ha¹⁶. Miasto nie przetrwało długo. W 1354 r. *Wartberg* wraz z najbliższą okolicą został zniszczony przez książąt litewskich: Kiejstuta i Olgierda¹⁷. Po najeździe miasto odbudowano, ale już w nowym miejscu – przy ujściu rzeki Kiermas do Pisy. W pobliżu zniszczonego przez Litwinów założenia miejskiego w 1376 r. została lokowana wieś, którą dla uczczenia zburzonego miasta nazwano *Aldewartberg*¹⁸.

Widok na „Stare Miasto” w Barczewku od zachodu, fot. R. Klimek (lipiec 2007).

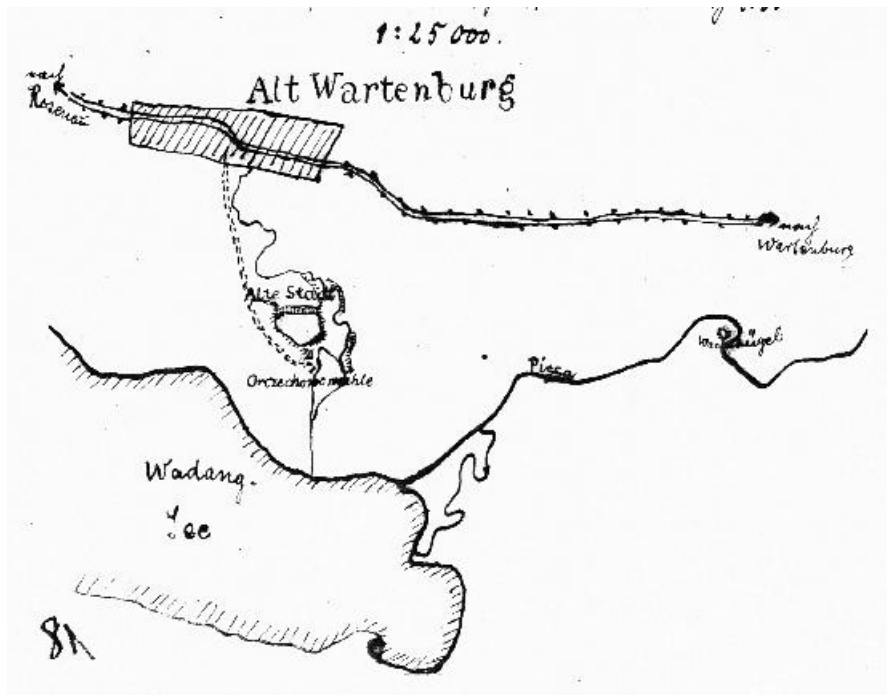
Grodzisko to w latach 1826-1828 było weryfikowane przez porucznika Guise, który je nazwał *Heidnisch Wartenburg*, było położone nad jeziorem Wadąg, na wschód od Barczewka. Na kolejnym szkicu miał on użyć

¹⁶ R. Klimek, *Zaginione zamki i strażnice*, s. 215-216.

¹⁷ *Scriptores rerum Prussicarum* (dalej SRP), hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen u. E. Strehlke, Bd. 2. Leipzig 1863, s. 520 - *Kynstute, Algard cum bayoribus etc. festinant in Wartenberg in terram Gunelauken, quam hostile more, igne etc. devastant, et nemo evasit manus eorum*.

¹⁸ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej CDW), hrsg. von C. P. Woelky u. J. M. Saage, Bd. 3, Leipzig 1874, nr 14. Wiś w źródłach *Aldenwartberg* pojawia się wcześniej, bo w 1369 r. przy określaniu granic wsi Tuławki (CDW, Bd. 2, nr 430).

nazwy *Altstadt*¹⁹. „Stare Miasto” w okresie międzywojennym było inwentaryzowane przez Leonharda Fromma. Z jego zapisków z dnia 28 listopada 1929 r. wynika, że *plateau* grodziska posiadało następujące wymiary: na linii wschód – zachód 202 m długości, zaś na linii północ – południe 137 m. Na jego powierzchni Fromm znalazł skorupy naczyń, które były zrobione na kole garncarskim.

Mapka sztabowa Barczewka z oznaczonymi dwoma grodziskami: *Alt Stadt* i *Wachthügel*, MVF: PM-A 060/1, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein.

Według jego opinii obszar na południe od grodziska prawdopodobnie był wcześniej zalany przez wody Jeziora Wadag. Dostępu do „Starego Miasta” miały chronić dwa wały podłużne: *Schweden Wall*, położony dwa km na zachód oraz *Lange Hagen*, który miał zabezpieczać dostęp do miasta od strony wschodniej²⁰. Podczas swej kolejnej wizytacji Fromm stwierdził, że obiekt jest użytkowany jako pastwisko i nie ma obaw do jego zniszczenia na skutek działalności rolnej. Właścicielem działki był wówczas niejaki Franz Krahle²¹. W dniu 19 lipca 1948 r. decyzją Jerzego Anto-

¹⁹ H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, Bd. 32, T. 1, s. 196.

²⁰ MVF, PM-A 060/1, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein.

²¹ MVF, IX f3, Burgwallkarten, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein.

niewicza obiekt został wpisany do rejestru chronionych prawem zabytków archeologicznych. Podczas swoich licznych wizytacji ww. grodziska na powierzchni jego majdanu spotykałem fragmenty toczonej na kole garn-carskim ceramiki siwego koloru oraz ręcznie lepionej ceramiki, która jest typowa dla okresu wczesnego średniowiecza. Fakt ten wzbudził moje przypuszczenia, że obiekt ten mógłby być użytkowany przez Prusów w okresie poprzedzającym akcję osadniczą na tym obszarze. Podobną tezę przedstawił wcześniej archeolog Odoj, który zakładał, że „Stare Miasto” w Barczewku pełniło w czasach plemiennych rolę centrum władzy terytorialnej lub religijnej. Miało ono być chronione przez zespół występujących w okolicy wałów podłużnych (Barczewko, Łęgajny) oraz dwóch grodzisk (Barczewko – tzw. Zamek i Maruny)²². W sierpniu 2014 r. na tym obiekcie rozpoczęto kompleksowe badania archeologiczne. Mimo występowania śladowych ilości ręcznie lepionej ceramiki, nie stwierdzono tu osadnictwa wczesnośredniowiecznego²³. Być może po całkowitym zakończeniu badań archeologicznych na terenie „Starego Miasta” uzyskamy odpowiedź na to pytanie.

Barczewko (Alt Wartenburg) - *Wachthügel*, „Zamek”, „Romowa Góra“

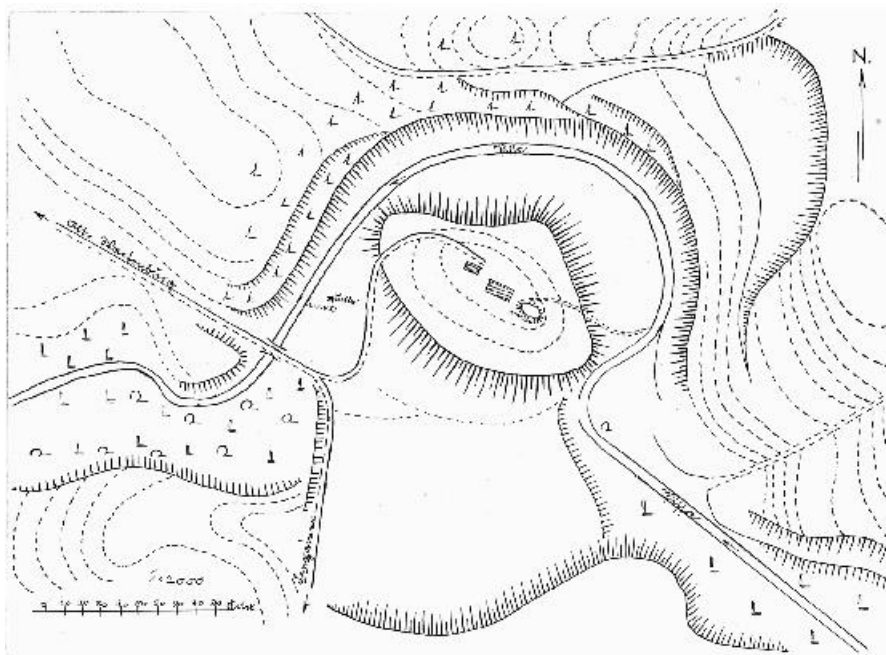
Kolejny godny uwagi obiekt w Barczewku jest położony w zakolu rzeki Pisy, w odległości ok. 1,5 km na wschód od wsi. W przeszłości najczęściej określano go jako *Wachthügel*, co dosłownie oznacza „Strażnicza Górka”²⁴. Crome obok nazwy *Wachthügel* odnotował także polsko brzmiącą nazwę *Zamek*, przy czym zaznaczył, że wcześniej był on zwany *Gunlauken*²⁵. Antoniewicz natomiast przy wpisie obiektu do decyzji administracyjnej dodał także trzecią nazwę obiektu – „Romowa Góra”. Nie jest jednak wyjaśnione, gdzie i w jakich okolicznościach Antoniewicz spotkał się z powyższym toponimem. Prawdopodobnie nawiązuje on do centrum kultu Prusów Romowe, które było opisywane przez krzyżackiego kronikarza Piotra z Dusburga. Trudno jednak przypuszczać, czy to stanowisko miało z Romowe jakikolwiek związek chociażby z uwagi na fakt, że nazwa ta po raz pierwszy została zarejestrowana w czasach współczesnych.

²² R. Odoj, op. cit., s. 20-21; R. Klimek, *Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke”*, s. 81-82.

²³ Za powyższą informację dziękuję prowadzącemu badania dr. Arkadiuszowi Koperkiewiczowi.

²⁴ *Meßtischblatt Nr 2189, Alt Wartenburg*.

²⁵ H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, Bd. 32, T. 1, s. 196.

Plan grodziska *Wachthügel* w Barczewku nad rzeką Pisą, przypuszczalnie zamku Wartenburg, MVF, IX, f3 Burgwallkarte, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein, wyk. C. Engel

Niestety ten zabytek archeologiczny został w sposób trwały uszkodzony. W 1924 r. na grodzisku mieszkaniec Barczewka o nazwisku Fabeck wybudował tu dom mieszkalny. Niestety nie udało się wstrzymać wówczas budowy na tym stanowisku archeologicznym, ponieważ przepis dotyczący ochrony zabytków archeologicznych z 9 stycznia 1926 r. nie obejmował tego wzgórza ochroną prawną. Aby zapobiec całkowitemu zniszczeniu stanowiska właściciel otrzymał zakaz dokonywania dalszych prac oraz przeróbek na tym terenie. Podczas badań ratowniczych prowadzonych w 1929 r. Carl Engel znalazł tu m.in. wczesnośredniowieczną formę odlewniczą do srebrnych wyrobów. Powyższe grodzisko było użytkowane w trzech fazach: okresie wpływów rzymskich, we wczesnym średniowieczu i w okresie krzyżackim. Zdaniem Fromma – ochrona pozostałych resztek warowni, na której stanął budynek mieszkalny, nie wchodziła już w grę²⁶.

²⁶ Postawienie budynku mieszkalnego na grodzisku spotkało się z natychmiastową reakcją władz konserwatorskich, jednak okazało się, że w chwili jego budowy obiekt nie był wpisany do rejestru zabytków. Powyższa dokumentacja znajduje się w MVF, PM-A 060/1 Alt Wartenburg i Burgwallkarten, IX f3, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein.

W 1947 r. grodzisko było wizytowane przez Antoniewicza, który zauważył, że zostało ono zniszczone przez prace budowlane. Podczas weryfikacji powierzchniowej obiektu badacz ten potwierdził występowanie następujących warstw osadniczych: rzymskiej, wczesnośredniowiecznej i krzyżackiej. Na jego wniosek w 1948 r. obiekt ten został wpisany do rejestru zabytków archeologicznych. Antoniewicz odnotował także, że dom na grodzisku użytkował August Fabek, którego w swoich archiwalnych notatkach wymieniał również Fromm²⁷.

Grodzisko w Barczewku nad Pisą, widok od strony południowej, fot. R. Klimek (lipiec 2007).

O ile identyfikacja miasta *Wartberg* z obecnym grodziskiem zwanym „Stare Miasto” nie budzi wątpliwości, to należy również odpowiedzieć na pytanie: gdzie znajdował się zamek, o którym wspomina Piotr z Dusburga. W jego kronice znajduje się opis, że w 1325 r. biskup warmiński Eberhard przy poparciu wójta krzyżackiego Fryderyka z Liebenzell wybudował zamek – *castrum Wartenbergk*²⁸. Tamże pojawia się informacja o rzece Pisa – *fluminis Pissae*, natomiast miasto położone było nad rzeką Orze-

²⁷ Archiwum Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (dalej ADA),teczka Barczewko, pow. olsztyński.

²⁸ Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, ed. J. Wenta et S. Wyszomirski, Monumenta Poloniae Historica. Nova series, t. XIII, Kraków 2007 (dalej Dusburg), III, c 360.

chówka nieopodal jeziora Wadąg. Moim zdaniem zamek znajdował się na stanowisku zwanym *Wachthügel* nad Pisą. Ratunkowe badania archeologiczne potwierdziły tam również obecność ceramiki z XIV w. – z okresu, gdy ten obiekt jeszcze pełnił swoje funkcje²⁹. Prawdopodobnie na zamku tym w latach czterdziestych XIV w. urzędował niejaki Merun, który był komornikiem³⁰. Także źródła toponomastyczne potwierdzają taką hipotezę. Crome odnotował, że grodzisko nazywano *Zamkiem*, a jego wcześniejsza nazwa brzmiała *Gunelauken*. Również warto zwrócić uwagę na podobieństwo znaczenia nazw: *Wartberg* – Strażnicza Góra i *Wachthügel* – Wartownicza Górka. Prawdopodobnie obiekt ten został zniszczony podczas najazdu litewskiego w 1354 r. i nie został już odbudowany.

Barczewko (Alt Wartenburg) – „Szwedzki Szaniec”

Grodzisko „Szwedzki Szaniec” położone na zachód od Barczewka,
fot. R. Klimek (2005).

Kolejne grodzisko w Barczewku znajduje się nad Jeziorem Wadąg, leży w odległości ok. 1,5 km na zachód od wsi. Obiekt położony jest na

²⁹ Tezę taką postawiłem już w publikacjach: R. Klimek, *Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke”*, s. 84; idem, *Zaginione zamki i strażnice*, s. 216.

³⁰ G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku*, KMW, 2004, nr 1 (243), s. 13. W swojej publikacji *Zaginione zamki i strażnice*, s. 214 za komornika uznałem również sołtysa z Wartberga, który był wymieniony w dokumencie z 1337 r., co okazało się błędem.

wzgórzu o wysokości ok. 12 m. Od wschodu dostęp ograniczał naturalny jar, zaś od strony zachodniej – dawna zatoka jeziora. Majdan grodziska posiada kształt elipsy o wymiarach 60 x 35 m wydłużonej na osi północ – południe. W centralnej części znajduje się nieckowate zakłębienie, którego głębokość względem korony wzgórza wynosi ok. 0,5 m. Przypuszczalnie grodzisko było użytkowane we wczesnym średniowieczu³¹. Na niemieckich mapach sztabowych odnotowane zostało jako Szwedzki Szaniec – *Schweden Schanze*³². Tego typu nazwę nie należy kojarzyć z działaniami wojennymi z okresu potopu szwedzkiego, gdyż bardzo często nazwy tego typu były przenoszone przez miejscową ludność na średniowieczne założenia obronne. Jednakże istnieją przypadki czasowego wtórnego wykorzystania grodzisk i wałów podłużnych w XVII w.

Barczewo (Wartenburg) – „Krzyżowa Góra”, „Klasztorna Góra”

Mapka sztabowa Barczewa i „Krzyżowej Góry” - MVF, IX f3, Burgwallkarte, Wartenburg, Kr. Allenstein, wyk. W. Gaerte.

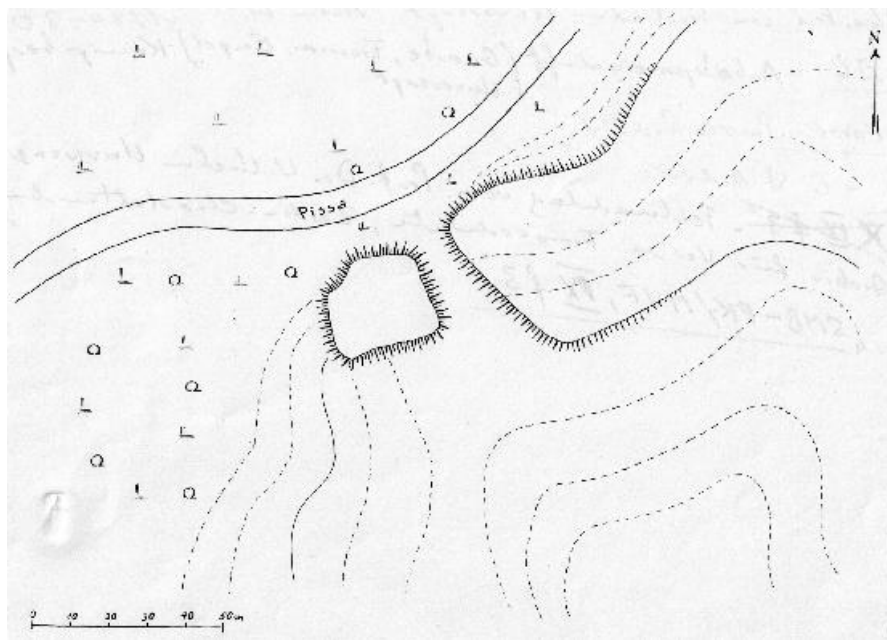
Grodzisko Krzyżowa Góra – *Kreuzberg* – położone jest w odległości ok. 1 km na wschód od Barczewa na lewym brzegu Pisy³³. Całość założenia

³¹ R. Klimek, *Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke”*, s. 82.

³² *Meßtischblatt* Nr 2189, *Alt Wartenburg*; L. Fromm, W. Steffel, *Kreiskarte Stadt*.

³³ E. Hollack, op. cit., s. 175; H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, Bd 34, s. 136.

nia obronnego od północy i zachodu otoczona jest wodą. Z pozostałych stron została przekopana fosa, której głębokość sięga obecnie około 4 m. Różnica między szczytem wzgórza a poziomem Pisy wynosi około 15 m.

Plan „Krzyżowej Góry” – MVF, IX f3, Burgwallkarte, Wartenburg, Kr. Allenstein, wyk. W. Gaerte.

Grodzisko nie posiada wałów. Jego płaski majdan położony jest na planie kwadratu. Na powierzchni całego założenia obronnego znajdują się ślady średniowiecznej siwej ceramiki toczonyj na kole garncarskim i glinianej polepy. W literaturze przedmiotu jednoznacznie przyjmuje się, że obiekt ten był użytkowany po podboju ziem pruskich przez Zakon krzyżacki, oraz że tam znajdowała się domniemana siedziba rycerska³⁴. Według Adolfa Boettichera w przeszłości na Krzyżowej Górze był dwór jednego z wasali biskupich³⁵. Nie wykluczam, że pierwsza źródłowa wzmianka o grodzisku pochodzi z 1406 r., kiedy biskup warmiński nadał mieszkańcom Wartenberga 30 łanów w zamian za rezygnację z urzędu sołtysa. Podczas opisu granic nadania występuje pewna góra – *monte*³⁶. W dokumentach pochodzących z XIII-XIV ww., dotyczących nadań na obszarze Warmii bisku-

³⁴ Odoj, op. cit., s. 21; Klimek, *Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke”*, s. 83.

³⁵ J. Ptak, *Wojskowość średniowiecznej Warmii*, Olsztyn 1997, s. 150.

³⁶ CDW, Bd 3, nr 422.

piej, kilkakrotnie występuje takie określenie w stosunku do pewnych założeń obronnych. Pierwszym takim przykładem jest grodzisko w Bogdanach (1309/1314) – *monte Sonnenberg*, drugim w Gronkowie (1289) – *montis Grunenberg*, zaś trzecim – w Medynach (1320) – *monte Geckenstein*³⁷.

Widok na „Krzyżową Górę” od strony południowej, fot. R. Klimek (2005).

Krzyżowa Góra znajduje się na granicy włości miejskich³⁸, więc nie jest wykluczone, że w 1406 r. była również punktem odniesienia. Uwagę zwraca także inna wzmianka z przeszłości: w 1595 r. Kaspar Hennenberger pisał, że w czasie gdy powstał Wartenberg, to bosi mnich zbudował klasztor, który jednak później został opuszczony³⁹. Warto nadmienić, że obiekt ten posiada także nazwę Klasztorna Góra, zaś wśród miejscowej ludności żywa jest legenda o klasztorze na grodzisku, który ponoć zapadł się pod ziemię.⁴⁰ Miejsce to nie cieszy się dobrą sławą u starszych miesz-

³⁷ CDW, Bd 1, nr 150; CDW, Bd 1, nr 195; CDW, Bd 1, nr 194; R. Klimek, *Zaginione zamki i strażnice*, s. 206; idem, *Mons Geckenstein, castrum Medyn – czyli o zaginionej warowni w Medynach*, KMW, 2013, nr 3(281), s. 593-596.

³⁸ *Meßischblatt* Nr 2190, Wartenburg.

³⁹ C. Hennenberger, *Erclerung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595, s. 469-470.

⁴⁰ *Barczewo w baśniach i legendach*, Barczewo 2009, s. 15-21.

kańców Barczewa, którzy uważają, że dzieją się tam zjawiska nadprzyrodzone. Dla ich poskromienia na grodzisku już od dawnych czasów stawiano krzyż, stąd też wywodzi się nazwa tego miejsca – Krzyżowa Góra. Nietypowy jest także dopisek na karcie grodziska sporządzonej w okresie międzywojennym przez Wilhelma Gaerte: „góra rozsuwa się i powinna być zrównana przez właścicieli” – obiekt był wówczas własnością miejscowej żwirowni⁴¹. W okresie międzywojennym władze niemieckie starały się za wszelką cenę chronić stanowiska archeologiczne, w szczególności grodziska. Prawdopodobnie mieszkańcy mieli zamiar zniwelować to miejsce, jednakże grodzisko ocalało, zaś kilkanaście lat temu na szczycie wzgórza ponownie wzniesiono krzyż.

Dadaj (Schönfließ) – „Malakof”, „Kręgowa Góra”

Grodzisko „Malakof” od południa, fot. R. Klimek.

Monumentalne grodzisko zwane *Malakof* położone jest w odległości ok. 1250 m od wsi Dadaj⁴². Znajduje się ono na północnym krańcu półwy-

⁴¹ MVF, IX f3, Burgwallkarten, Wartenburg, Kr. Allenstein.

⁴² H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, Bd.34, s. 119; *Meßtischblatt Nr 2191, Bischofsburg*.

spu zwanego w przeszłości *Waddin*⁴³. Jest to wzgórze o wysokości 141,9 m, którego stoki sięgają od podstawy wzniesienia ok. 15 m.

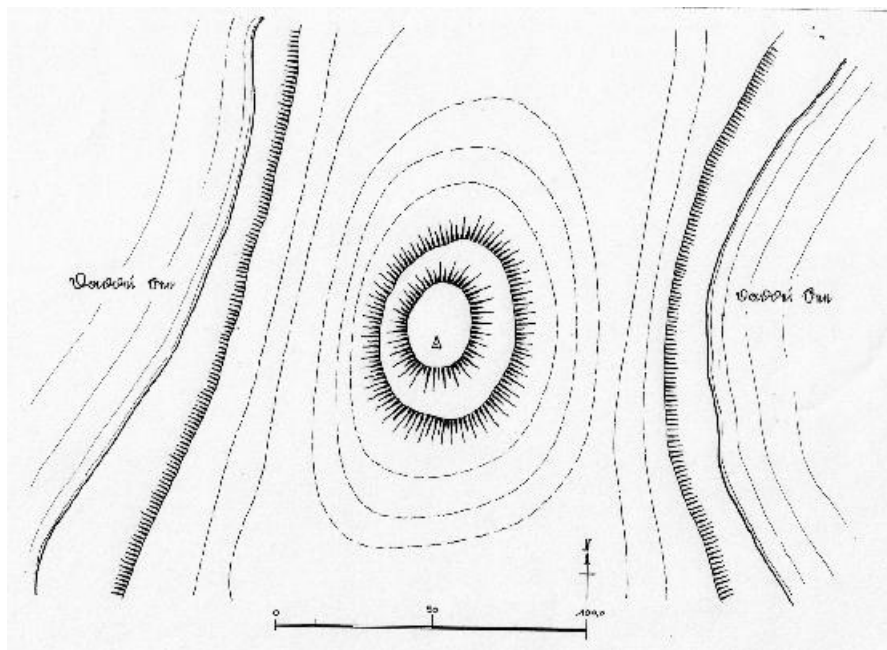
Fragment mapy *Meßtischblatt* Nr 2191, *Bischofsburg* z zaznaczoną lokalizacją grodziska Malakof nad Jeziorem Dadaj.

Na kulminacji grodziska widoczna jest nadbudowa ziemna o średnicy ok. 25 m i wysokości sięgającej 1 m, która kiedyś prawdopodobnie była otoczona palisadą. W 1881 r. było ono badane przez Georga Bujacka, ale efektów pracy nigdy nie opublikowano. Podczas weryfikacji terenowej Fromm odnotował, że *Malakof* jest użytkowany jako pastwisko, i nie miał wątpliwości, że zostanie zniszczony w wyniku działalności gospodarczej⁴⁴. Po II wojnie światowej stanowisko było wizytowane przez Antoniewicza. Z jego adnotacji wynika, że obiekt był grodziskiem wyżynnym, zbudowanym na naturalnej polodowcowej formacji wysoczyznowej. Szczyt założenia obronnego tworzył platformę, na której znajdowały się słabo zaznaczone wały. Przypuszczalnie na kulminacji wzgórza znajdowała się palisada. Góra zamyka dostęp od strony lądu, więc można domniemywać, że była tu osada, względnie – miejsce refugialne. Nikła warstwa kulturowa znajdo-

⁴³ Barczewski odnotował nazwę grodziska *Kegelberg*, którą przetłumaczył jako „Kręgowa Góra”. Obiekt miał znajdować się na półwyspie zwanym *Spitzwinkel* – „Ostry Kąt”, W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn 2008, s. 23.

⁴⁴ MVF, IX f3, Burgwallkarten, Schönfliess, Kr. Allenstein.

wała się głównie na stokach⁴⁵. Na wniosek Antoniewicza grodzisko dnia 31 stycznia 1949 r. zostało wpisane do rejestru zabytków. W wykazie WKZ widnieje ono pod nazwą sołectwa Ramsowo jako grodzisko zwane *Malakof* lub Kręgowa Góra. Obecnie na wzniesieniu znajduje się punkt triangulacyjny. Nazwa Kręgowa Góra pochodzi zapewne od okrągłego wału w kształcie kręgu, który znajduje się na kulminacji grodziska. Nie jest natomiast wyjaśniona etymologia nazwy *Malakof*. Można w tym przypadku jedynie snuć przypuszczenia⁴⁶.

Fragment mapy *Meßtischblatt* Nr 2191, *Bischofsburg* z zaznaczoną lokalizacją grodziska *Malakof* nad Jeziorem *Dadaj*.

⁴⁵ ADA, teczka Szynflis, powiat olsztyński.

⁴⁶ Nazwa *Malakof* może hipotetycznie pochodzić od: 1. *Malak-Hof*, co oznaczałoby dwór lub zagrodę osoby o nazwisku Malak; 2. *Malakof* – nazwa własna obiektu pochodząca od jakiegoś nazwiska; 3. *Mal-Akof* – *Mal* (niem.) znak graniczny lub pomnik Akofa (Jakowa, Jakuba); 4. propozycja Grzegorza Białuńskiego: *Malak-Of(fen)* – piec, smolarnia Malaka.

Jedzbark (Hirsberg) – „Palistka”

Jednym z najciekawszych grodzisk na terenie Gminy Barczewo jest obiekt o nazwie Palistka w Jedzbarku⁴⁷. Nazwa wzniesienia prawdopodobnie pochodzi od palu, palisady, co miało świadczyć, że wzgórze to w przeszłości było otoczone palisadą⁴⁸. Obiekt pojawia się po raz pierwszy w zapiskach źródłowych w 1364 r. jako *castrum Hirsberg*⁴⁹. Zamek miał charakter wyłącznie strażnicy, bez obecności komornika i innych urzędów. Przykładowo przywilej na Odrzy z 1381 r. – *prope castrum Hirsberg* – został wystawiony w Barczewie⁵⁰.

Grodzisko „Palistka”, widok od południowego zachodu, fot. R. Klimek (kwiecień 2006).

Z tego wynika, że warownia w Jedzbarku stanowiła wysuniętą strażnicę dla miasta Barczewa. Zdaniem Grzegorza Białuńskiego nazwa zamku *Hirsberg* stanowi hybrydę prusko-niemiecką, w której pierwszy człon – pruski, już wówczas zgermanizowany, nawiązuje do znanego pola *Kir-syn*, drugi zaś – niemiecki, do wspomnianego grodu⁵¹. Po raz ostatni

⁴⁷ E. Hollack, op. cit., s. 59; H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, Bd 33 H.1-2, s. 265; *Meßtischblatt* Nr 2290, Gr. Purden.

⁴⁸ A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*. Olsztyn 1990, s. 70.
⁴⁹ CDW, Bd. 2, nr 357, 358 i 361.

⁵⁰ CDW, Bd. 3, nr 111.

⁵¹ G. Białuński, op. cit., s. 7, 13-14.

zamek był wzmiankowany w 1422 r.⁵² Jan Ptak zwraca uwagę, że w wydanym wówczas przez biskupa Jana Abeziera potwierdzeniu nadania z 1364 r. została wspomniana posiadłość położona *beim Schlosse Hirsberg*. Wydaje się jednak, że sformułowanie to powstało w wyniku dosłownego przepisania odnośnego ustępu z pierwotnego dokumentu bez uwzględniania ówczesnego stanu rzeczy. Trudno jest jednoznacznie rozstrzygnąć tę sprawę, ponieważ w kodeksie został opublikowany jedynie regest owego potwierdzenia⁵³. W przywileju z dnia 12 marca 1364 r. miała miejsce rezerwacja dla młyna w Jedzbarku. W kolejnym przywileju z 16 października 1381 r. młynarz otrzymał 1 morgę na ogród i dwa łany ziemi z areалу wsi oraz prawo do łowienia ryb w stawie młyńskim⁵⁴. Moim zdaniem młyn spiętrzał wodę ze strumienia płynącego w przeszłości od strony wsi Odryty⁵⁵, tworząc szeroką fosę wokół założenia obronnego. Tym samym młyn prawdopodobnie znajdował się bezpośrednio na północ od założenia obronnego.

Grodzisko w przeszłości było wielokrotnie wizytowane przez niemieckich badaczy. Odwiedził je również Johann Guise podczas swoich podróży inwentaryzacyjnych po ziemiach Prus Wschodnich. W dniu 16 września 1881 r. Adolf Bötticher sporządził notatkę z wizytacji, w której zapisał, że w przeszłości był to zamek biskupi. Na północ od grodziska znajdowało się wzniesienie zwane *Kirchoweck*, które wówczas było polem uprawnym (obecnie stoi tam kościół – R.K.). Samo grodzisko znajdowało się w dolinie, w tzw. kotle. Zdaniem Böttichera założenie obronne pochodziło z okresu wczesnego osadnictwa niemieckiego. Grodzisko było kilka razy wizytowane przez Fromma, który w swoich sprawozdaniach obok kwestii inwentaryzacyjnych poruszał także problem jego niszczenia przez miejscowych rolników. W sprawozdaniu z dnia 30 listopada 1928 r. Fromm napisał, że grodzisko zwane Palistka znacznie ucierpiało przez uprawę roli. Jego okrągły kształt w wyniku działalności rolnej przybrał formę podłużno-okrągłą. Ledwie widoczny jest rów, który okalał podwórze grodu od reszty umocnienia. W dniu sporządzania notatki grodzisko było obsiane żytem. W kolejnej notatce z 29 listopada 1929 r. Fromm informuje, że w dniu 18 sierpnia 1929 r. dokonał pomiarów grodziska Palistka. Otaczała je kotlina zwana „Palistkie Łąki” o długości 250 kroków i szerokości 150 kroków. Od północnego zachodu i południowego wschodu kotlina jest otoczona stromymi skarpami ok. 8-10 m. W centralnej czę-

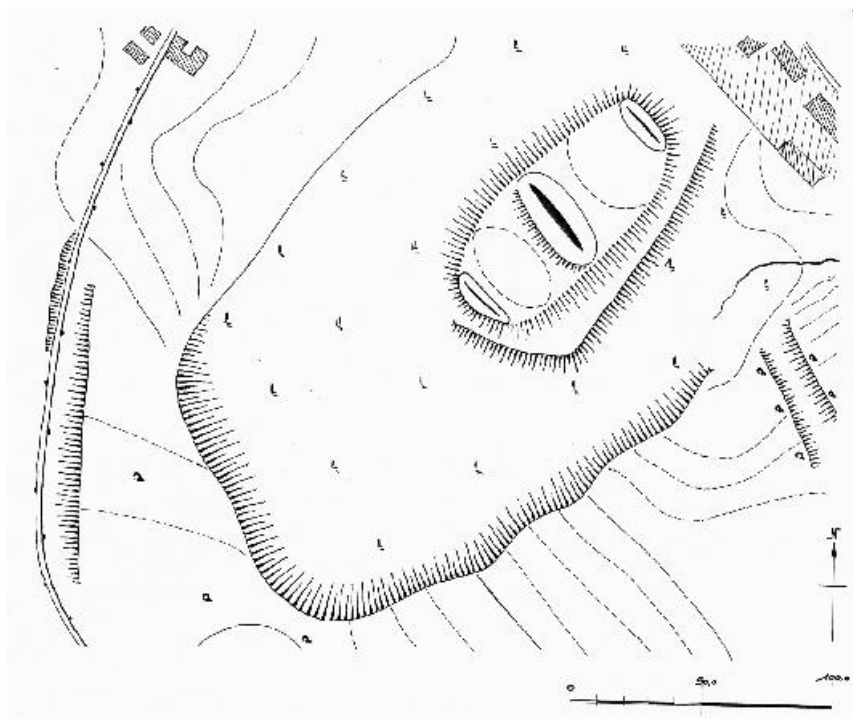
⁵² CDW, Bd. 3, nr 592.

⁵³ J. Ptak, op. cit., s. 146.

⁵⁴ CDW, Bd. 2, nr 357; CDW, Bd. 3, nr 121; R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIII-XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 452.

⁵⁵ Patrz mapa: *Geognostische Agronomische* nr 2290, Gr. Bartelsdorf.

ści tej kotliny wznosi się podłużny wzgórek. Jego wysokość od podstawy wznosi się na ok. 8-12 m. W przeszłości miał na nim stać zamek, o którym w źródłach – pod rokiem 1364 r. znajduje się wzmianka. Fromm zauważył jednak, że ów zamek musiał być drewniany, gdyż nie zachowały się żadne ślady po ceglach. Nauczyciel Gallinowski z Jedzbarka w miejscowej kronice szkoły napisał, że w roku 1877 kotlina wokół grodziska była wypełniona wodą i prowadzono tam pokaźne połowy ryb.

Plan grodziska „Palistka” – MVF, IX, f3, Burgwallkarte, Hirsberg, Kr. Allenstein, wyk. L. Fromm.

W dalszej części Gallinowski opisywał, że od strony wsi Odryty płynął potok, który zasiliał w wodę kotlinę wokół grodziska. Zdaniem Fromma Palistka dzieli się na trzy części: pierwsza część – północna miała ok. 30 m długości i prawdopodobnie od środkowej części była oddzielona fosą, której relikty są obecnie ledwie widoczne. Część środkowa wyraźnie dominuje nad pozostałymi. Mierzy ona ok. 8 m średnicy i wznosi się nad pozostałą część na ok. 3 – 4 m. Fromm powołuje się na Hans Böningka, który podobno wspominał, że przed podwórzem grodziska, które jest przezielone rowem, znajdował się nasyp ok. 2 m wysokości, na którym stała

główna wieża strażnicza tzw. *der Burgfried*. Dalej na południe znajdował się majdan o długości ok. 9 m, który był opasany wałem. Po raz kolejny Fromm dokonał pomiarów obiektu w dniu 20 sierpnia 1931 r. Grodzisko miało mieć 78 m długości i 22 m szerokości. Strome skarpy opadały na ok. 10-15 m z każdej strony (wysokość wzgórza sięga ok. 8 – 10 m, R.K.). Fromm odnotował, że grodzisko zostało rozorane przez właściciela Teofila Kalwowskiego i jego stan zachowania był w związku z tym bardzo zagrożony. Problem niszczenia grodziska w Jedzbarku został poruszony jesienią 1931 r. przez dyrektora Prussia Museum – Wilhelma Gaerte. Zauważył on m.in., że gleba na wierzchołku wzgórza była piaszczysta, zaś na stokach grodziska – żyzna. Z tego powodu wzniesienie obsiewano zbożem. Gaerte zaproponował właścicielowi Jakubowi Romanowskiemu zaprzestanie uprawy, zasadzenie na stokach grodziska sosen i obniżenie tym samym czynszu rocznego z 80 do 50 marek. Nie wiadomo, jak ostatecznie została zakończona powyższa sprawa. Mimo, że Prussia Museum przystało na warunek obsadzenia wzgórza drzewostanem, to jednak do tego nie doszło⁵⁶.

Grodzisko Palistka w Jedzbarku zostało także opisane w polskiej literaturze przedwojennej: w pracach Walentego Barczewskiego i Mieczysława Orłowicza. Niestety, publikacje te wprowadziły do literatury przedmiotu szereg błędów i nieścisłości, które są często bezrefleksyjnie powielane. Barczewski napisał, że zamek w Jedzbarku został spalony przez Litwinów w 1364 r.⁵⁷, zaś Orłowicz wspominał, iż zamek biskupi istniał jeszcze na początku XIX wieku; podobno był najpiękniejszy na Warmii, ponoć posiadał przygródek i był otoczony wodą⁵⁸. Powyższe opisy są błędne i nie mają potwierdzenia w faktach.

Nie jest wykluczone, że metryka Palistki sięga jeszcze czasów pruskich. Znakiem tego mogłaby być chociażby ceramika, która została znaleziona w pobliżu grodziska⁵⁹. W okolicy Jedzbarka spotykamy się z pruskim osadnictwem. W 1381 r. odnotowano pole osadnicze – *campus Kirsyn*, które znajdowało się w pobliżu zamku. Układ wałów podłużnych w okolicy pozwala przypuszczać, że Jedzbark mógł być w okresie plemiennym pewnego rodzaju centrum grodowym⁶⁰.

⁵⁶ MVF PM-A 1590/1 Hirsberg, Kr. Allenstein.

⁵⁷ W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn 2008, s. 21.

⁵⁸ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach pruskich i Warmii*, Olsztyn 2006, s. 167.

⁵⁹ Na terenie grodziska archeolog Izabela Mirkowska znalazła ceramikę określoną na wczesne średniowiecze, ADA MWiM: teczka Jedzbark, powiat olsztyński.

⁶⁰ G. Białuński, op. cit., s. 8; R. Klimek, *Wały podłużne w Nerwiku*, s. 115-117.

Łęgajny (Lengainen) – brak nazwy obiektu

Wiele wskazuje na to, że w pierwszej połowie XIV w. w okolicach Jeziora Wadąg znajdowało się kilka warowni. Kiedy w 1325 r. wybudowano zamek Wartenberg, zaś nad Jeziorem Wadąg lokowano nowe miasto, prawdopodobnie utworzony został system oparty na wałach podłużnych i strażnicach, które miały za zadanie zabezpieczać okolicę przed najazdami litewskimi. Wraz ze zniszczeniem miasta w 1354 r. funkcjonowanie tego strażnic było pozbawione racji, co spowodowało ich opuszczenie i upadek – o ile już wtedy nie zostały zniszczone w efekcie najazdu. Przypuszczalnie po drugiej stronie jeziora Wadąg, między Szyprami i Łęgajnymi, mogła znajdować się strażnica, której zadaniem była obserwacja terenu oraz ostrzeganie w przypadku zagrożenia. Domniemane grodzisko położone jest w odległości ok. 2 km na wschód od wsi Szypry. Obiekt znajduje się nad stromym brzegiem Jeziora Wadąg, który od wschodu jest otoczony głębokim jarem. Posiada on owalny majdan, wydłużony na osi wschód-zachód o wymiarach 15 x 9 m. Od strony południowej i zachodniej gródek otacza fosa o szerokości 6 m i głębokości 1,5 m. Obiekt ten dużo bardziej wyróżnia się w terenie niż relikty strażnicy w niedalekich Słupach. Stanowisko nie jest znane w literaturze. Zostało rozpoznane przeze mnie we wrześniu 2011 roku⁶¹.

Maruny (niem. Groß Maraunen)

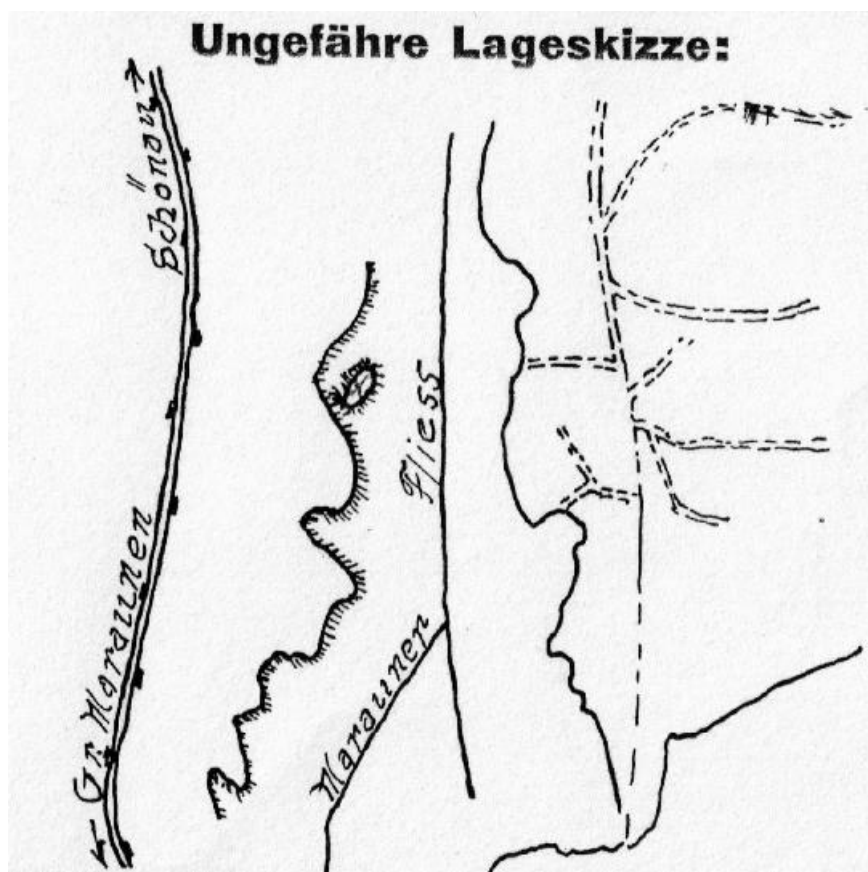
– „Zamkowa Góra”, „Zameczek”, „Wał Szwedzki”

Grodzisko znajduje się w lesie, w odległości ok. 2 km na północ od wsi. Założenie obronne jest położone na stromym półwyspowym wzgórzu. Od zachodu u nasady wzgórza został usypany wał ziemny o wysokości ok. 4 m. Owalny majdan o wymiarach 25 x 8,5 m otoczony jest wałem, zaś jego centralna część tworzy nieckę. Dostęp do niego jest utrudniony, szczególnie od strony wschodniej, gdzie wody rzeczki Maruny tworzą leśne grzęzawiska⁶². Położenie obiektu w trudno dostępnym terenie sprawiło, że nie zostało ono uwzględnione na niemieckich mapach sztabowych. Grodzisko było inwentaryzowane przez Fromma, który w dniu 30 listopada 1929 r. sporządził notatkę. Według zamieszczonego tam opisu obszar grodziska pokryty był lasem, a jego stan zachowania nie budził żadnych zastrzeżeń. Z uwagi na liczne wąwozy i utrudniony dostęp jego

⁶¹ G. Białuński, R. Klimek, *Początki Olsztyna. Przewodnik archeologiczny*, Olsztyn 2013, s. 19.

⁶² H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, Bd. 32, T.2, s. 319; R. Klimek, *Próba ustalenia zasięgu „Terra Gunelauke”*, s. 82-83.

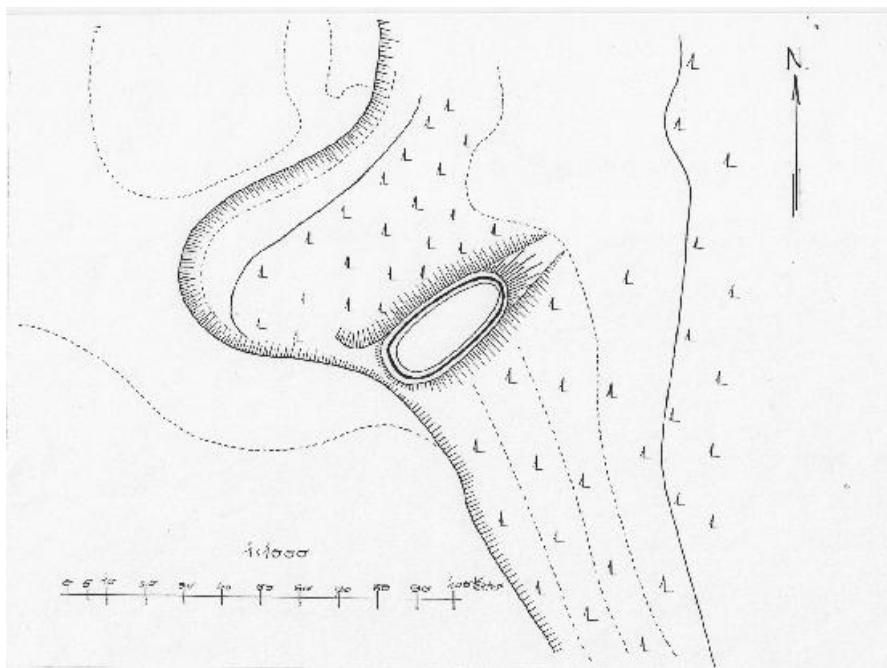
wykorzystanie na cele rolnicze było praktycznie niemożliwe. Według pomiarów Fromma długość wału wynosiła 40 m, zaś szerokość 17 m. Wał otaczający majdan był dobrze zachowany. Od wewnątrz wysokość wału zachodniego wynosiła 3 m, zaś od zewnątrz 4 m. Szerokość grzbietu wału zachodniego wahała się w przedziale od 3 do 4 m.

Położenie grodziska w Marunach na tle okolicy, MVF, IX, f3, Burgwallkarte, Groß Maraunen, Kr. Allenstein, wyk. L. Fromm.

Wał północny i południowy od wewnętrznej strony majdanu sięgał 2 m wysokości. Zewnętrzne stoki zbocza północnego i południowego opadały stromo na ok. 10 – 12 m w kierunku dwóch sąsiadujących z grodziskiem wąwozów, które następnie łączyły się ze sobą. W dniu 7 czerwca 1930 r. Fromm w sprawie grodziska w Marunach pisał do Hansa Crome. W liście poinformował, że zbadał grodzisko za pomocą kompasu. Okazało

się, że grodzisko rozciąga się z kierunku południowego zachodu na północny wschód. Topograf nanoszący dane na mapę sztabową przeoczył to grodzisko, które leżało na wąskim cyplu, było porośnięte gęstym lasem, a sam cypel był sztucznie oddzielony od płaskowyżu przez szeroki rów. W materiałach archiwalnych dotyczących grodziska znajduje się pewna notatka z dnia 20 sierpnia 1942 r. informująca o tym, że w zasobach sołectwa Małych Marun (obecnie Biedowo) znajdują się niezinventaryzowane skorupy z grodziska w Marunach, które prawdopodobnie pochodzą z czasów późno-pogańskich oraz okresu wczesnego państwa zakonnego⁶³.

Plan „Zamkowej Góry” w Marunach, MVF, IX, f3, Burgwallkarte, Groß Maraunen, Kr. Allenstein, wyk. L. Fromm.

Po II wojnie światowej grodzisko wizytował Antoniewicz, który zauważył zniszczenia, jakie spowodowały wykopy rowów strzeleckich w północno-wschodniej części grodziska. Antoniewicz zwrócił także uwagę na to, że już niemieccy badacze obiekt ten datowali na okres zakonny⁶⁴. Moim zdaniem grodzisko jest typowym obiektem wczesnośredniowiecznym, chociaż nie wykluczam, że mogło ono jeszcze krótko funkcjonować

⁶³ MVF, PM-A 476/1 Grossmaraunen, Kr. Allenstein.

⁶⁴ ADA,teczka Maruny, powiat olsztyński; Hollack, op. cit., s. 49.

także po podboju ziem pruskich przez Krzyżaków. Na południowym wale obiektu znalazłem fragment ręcznie lepionej ceramiki, typowej dla kultury wczesnośredniowiecznych Prusów.

Widok na wały grodziska w Marunach, fot. R. Klimek (kwiecień 2009).

W miejscowej toponomastyce spotkać można określenia grodziska w Marunach, jako Zamkowa Góra lub Zamek. Anna Pospiszylowa wymienia także Zamkową Górę w Lamkowie⁶⁵, co wydaje się być nieścisłością, ponieważ w tej miejscowości nie ma żadnego grodziska. Prawdopodobnie chodzi o to samo stanowisko, ponieważ opisywany obiekt znajduje się w połowie drogi między Marunami i Lamkowem.

Ramsówko (niem. Klein Ramsau) – „Zamkowa Góra”

Grodzisko jest położone na północ od Ramsowa, obok przysiółka Ramsówko przy wschodnim brzegu osuszonego jeziora Ramsowskiego. Crome odnotował dwie nazwy obiektu: *Schloßberg* – „Zamkowa Góra” oraz *Fliehbürg* – „Zamek Ucieczki”⁶⁶. Grodzisko było w 1881 r. badane

⁶⁵ A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, s. 96; W. Barczewski, op. cit., s. 19.

⁶⁶ H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen*, Bd. 32, T. 2, s. 320; A. Pospiszylowa, *Toponi-*

przez Bujacka, ale wyniki jego pracy nie zostały opublikowane. W latach międzywojennych było ono inwentaryzowane przez Fromma, który ze swoich badań sporządził trzy notatki. W pierwszej, pochodzącej z dnia 14 grudnia 1928 r., pisał m.in., że grodzisko zwane *Schloßberg* położone jest w odległości 1,1 km na północ od Ramsowa i na zachód od drogi Ramsowo – Wipsowo. Grodzisko było obiektem trudno rozpoznawalnym – z uwagi na spustoszenia w wyniku długotrwałych upraw. Stok zachodni był stromy i porośnięty drzewami, przeważnie iglastymi. Na wzgórzu występowała gleba gliniasta. W chwili weryfikacji obiektu Fromm zauważył, że wzgórze było obsiane pszenicą ozimą. W kolejnej notatce z dnia 28 listopada 1929 r. Fromm informuje, że dokonał pomiarów obiektu. Jego długość na linii północ-południe wynosiła 114 m, zaś szerokość na linii wschód-zachód – 28 m.

„Zamkowa Góra” w Ramsówku od strony północnej,
fot. R. Klimek (październik 2010).

W kierunku zachodnim stoki wzgórza opadają ok. 15 m w dół. Zachodnią stronę grodziska porastał las mieszany. Jego stok przechodził w tzw. taras, który miał ok. 4 m wysokości. Taras ten od strony byłego jeziora także porastał las mieszany. Od strony wschodniej zbocze wzgórza łagodnie schodziło w kierunku szosy Ramsowo – Wipsowo. Na wzgórzu występowała gleba gliniasta. Grodzisko znacznie ucierpiało przez uprawy,

było nie do rozpoznania. W trzeciej notatce z 1936 r. jest krótka informacja, w której Fromm odniósł się do kwestii, czy możliwe jest ustalenie miejsca znaleziska monet arabskich. Z notatki wynikało, że wówczas nie było takiej możliwości⁶⁷. Monety, o których była mowa, zostały odkryte w Ramsowie w 1854 r. Był to skarb dirhamów, które pochodziły z lat 742 – 831 i zostały wybite przez dynastie Omajjadów i Abbasydów. Do zbiorów Prussia Museum w Królewcu trafiło 336 egzemplarzy, co świadczyło o tym, że był to jeden z największych skarbów monet arabskich odkrytych na ziemiach pruskich. Najwięcej dirhamów – aż 162 – zostało wybitych w mennicy w Bagdadzie⁶⁸.

Wykaz wałów podłużnych

Na obszarze gminy Barczewo znajduje się wiele już dzisiaj rzadko spotykanych założeń obronnych – wałów podłużnych. Tworzą one najliczniejszą grupę tzw. umocnień podłużnych. Najczęściej mają one prosty przebieg oraz są dostosowane do ukształtowania i hydrografii terenu: głównie bagien, podmokłych łąk oraz zbiorników wodnych. Terminem wał podłużny określamy zatem budowlę liniową złożoną z nasypu i fosy, której usytuowanie przemawia za przeznaczeniem obronnym. Określenie wał stosujemy wobec nasypu i fosy. Powyższe budowle wznoszono z myślą, aby stworzyć linię obrony w najbardziej dogodnym do tego miejscu poprzez połączenie naturalnie obronnych elementów wałami podłużnymi. Przy ich budowie przede wszystkim starano się wykorzystać hydrografię terenu. Zazwyczaj wały uzupełniały linię obronną w oparciu o zbiorniki wodne w miejscach, gdzie nie stanowiła ona wystarczająco silnej zapory terenowej⁶⁹. Wały podłużne w średniowieczu pełniły również funkcję znaków granicznych, będących jednocześnie przeszkodą w przedostaniu się na otoczony nimi teren. Istniejące do dziś relikty wałów posiadają niekiedy rozmiary znacznie przekraczające niewątpliwie potrzeby samego zaznaczenia przynależności danych ziem. Często wałom podłużnym towarzyszyły ustawione przy nich kamienie, które stanowiły element wyznaczający daną granicę⁷⁰. Należy zwrócić uwagę na fakt, że wały przebiegały naj-

⁶⁷ MVF, PM-A 493/1, Gross Ramsau, Kr. Allenstein.

⁶⁸ J. Bender, *Kufische Münzen aus dem Boden Ermlands*, *Altpreußische Monatschrift*, Bd. 10, 1873, s. 372; E. Hollack, op. cit., s. 127; R. Kiersnowski, *Uwagi o znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych z ziem pruskich*, *Wiadomości Numizmatyczne*, r. 4, 1960, s. 4-7.

⁶⁹ E. Kowalczyk, *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław 1987, s. 19-26.

⁷⁰ R. Kiersnowski, *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej*, *Archeologia Polski*, t. 5, z. 2, 1960, s. 284-285.

częściej na rubieżach osadniczych i politycznych, były jednocześnie nośnikiem informacji granicznej zawierającej dla nieprzyjaciela ostrzeżenie⁷¹. Bardzo często wały podłużne występowały wspólnie z zasiekami⁷². Tego typu dodatkowy element obronny miał istotne znaczenie na terenach zalesionych. Zasiek pozwalał na stworzenie zapory obronnej mogącej funkcjonować samoistnie, bez potrzeby obsadzania wałów dużymi załogami⁷³. Przesieki niewątpliwie nie były w stanie zatrzymać wojska w czasie inwazji, ale mogły skutecznie opóźniać jego marsz, dając przez to obrońcom czas na podjęcie niezbędnych kroków w celu zabezpieczenia się przed napaścią. Jednocześnie uniemożliwiały wrogowi uderzenie z zaskoczenia, co w gęsto zalesionych okolicach mogło stanowić duże zagrożenie⁷⁴. Wydaje się również, że tego typu umocnienia obronne miały jeszcze dodatkowo czynnik psychologiczny. Miały być dla najeźdźcy ostrzeżeniem – widząc takie założenia obronne na rubieżach osadniczych otrzymywali oni sygnał o dobrej organizacji obronnej. Z pewnością wały podłużne należy ściśle wiązać się z osadnictwem i szlakami komunikacyjnymi. Tam, gdzie nie było przeszkód terenowych i bez problemu można było przedostać się, często budowano wał.

Barczewko (Alt Wartenburg)
– „Szwedzki Wał”, „Krzyżackie Okopy”⁷⁵

Nasyp zwany *Schweden Wall* – „Szwedzki Wał” przebiegał w lesie zwanym *Königreich Wald* w pobliżu Jeziora Wadąg w odległości 2 km na zachód od Barczewka⁷⁶. Po raz pierwszy obiekt był wzmiankowany w 1825 r. pod nazwą *Landwehr*⁷⁷. W ówczesnej notatce zawarte były informacje, że wał miał od 4 do 5 stóp wysokości i po obydwu stronach ciągnęła się fosa, miejscami głęboka na 3 stopy. Zdaniem autorów notatki miał on służyć Szwedom jako szaniec, stąd nazwa obiektu *Schweden Wall*. Przed I wojną światową wał był doskonale zachowany. Według sprawozdania z 1929 r. jego długość sięgała 700 m i przebiegał on po linii północ-południe.

⁷¹ E. Kowalczyk, *Systemy obronne wałów podłużnych*, s. 29.

⁷² H. Crome, *Längswälle in Ostpreußen*, s. 73.

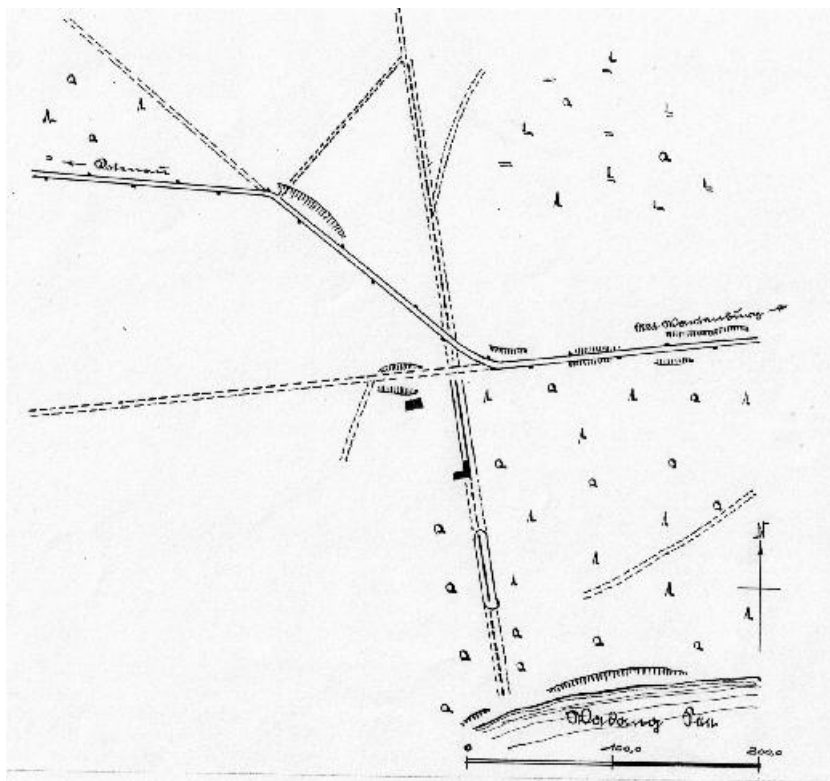
⁷³ E. Kowalczyk, *Systemy obronne wałów podłużnych*, s. 223.

⁷⁴ J. Ptak, op. cit., s. 126.

⁷⁵ A. Pospiszyłowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, s. 56.

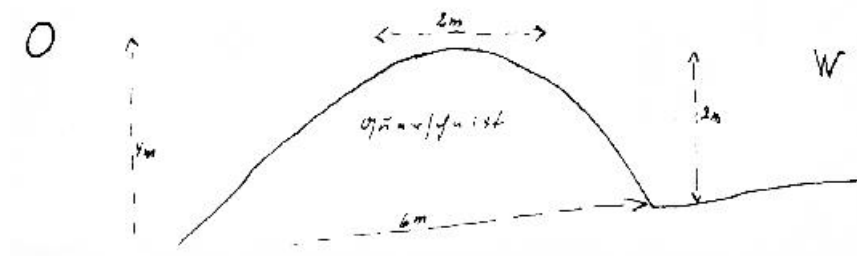
⁷⁶ E. Hollack, op. cit., s. 6; *Meßtischblatt* Nr 2189, *Alt Wartenburg*.

⁷⁷ H. Crome, *Längswälle in Ostpreußen*, s. 88.

Wał podłużny w Barczewku, szkic nr 2, MVF, IX, f3, Burgwallkarte, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein, wyk. C. Engel.

Na planie naniesiono zachowany w 1929 r. fragment nasypu.

Przekrój wału w Barczewku, MVF, PM-A 060/1, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein,
wyk. C. Engel.

Szerokość podstawy obiektu wynosiła ok. 6, natomiast wysokość od wschodu 4 m, zaś od zachodu 2 m. W większości był już wówczas rozorany. Wał wówczas zachował się jedynie na odcinku od szosy Barczewko – Olsztyn do gospodarstwa rolnego, które było dzierżawione przez niejakiego Foxa. Gospodarz miał zamiar wyrównać resztę wału, ponieważ stanowił on przeszkodę na terenie gospodarstwa. W sprawie ratowania stanowiska interweniował w 1929 r. Carl Engel. W piśmie z 24 lipca 1929 r. nalegał, aby zapobiec niwelowaniu wału. Jego starania i troska miały na celu powstrzymanie przed dalszym niszczeniem zabytku. Nie przyniosły one jednak efektu i jeszcze przed II wojną światową wał został całkowicie zniszczony. Zdaniem Engla obiekt ten przypuszczalnie wchodził w skład systemu obronnego związanego z lokacją miasta *Wartberg*. Według jednej z hipotez, wał ten miał mieć kontynuację po drugiej stronie Jeziora Wadąg, gdzie dochodził do lasu leżącego na półwyspie zwanego *Porchal* i miał go odcinać od strony południowej⁷⁸.

Ślady po wale podłużnym są jeszcze nieznacznie widoczne w lesie między Jeziorem Wadąg a szosą Barczewko – Słupy. Miejscami widać pozostałości po fosach, nasyp jest całkowicie wyrównany z powierzchnią ziemi. Na odcinku północnym między szosą i niewielkim leśnym bagnem po stanowisku nie pozostał żaden ślad. Położenie obiektu wskazuje, że pełnił on rolę informacji granicznej (być może również funkcję militarną), ponieważ znajdował się na pograniczu komornictwa olsztyńskiego i barczewskiego. Nie jest wykluczone wcześniejsze pochodzenie wału, ponieważ przypuszczalnie był on usytuowany na kresach dawnych ziem pruskich *Berting* i *Gunelauke* wchodzących w skład Galindii⁷⁹.

Kierzbuń (niem. Kirschbaum) – brak nazwy obiektów

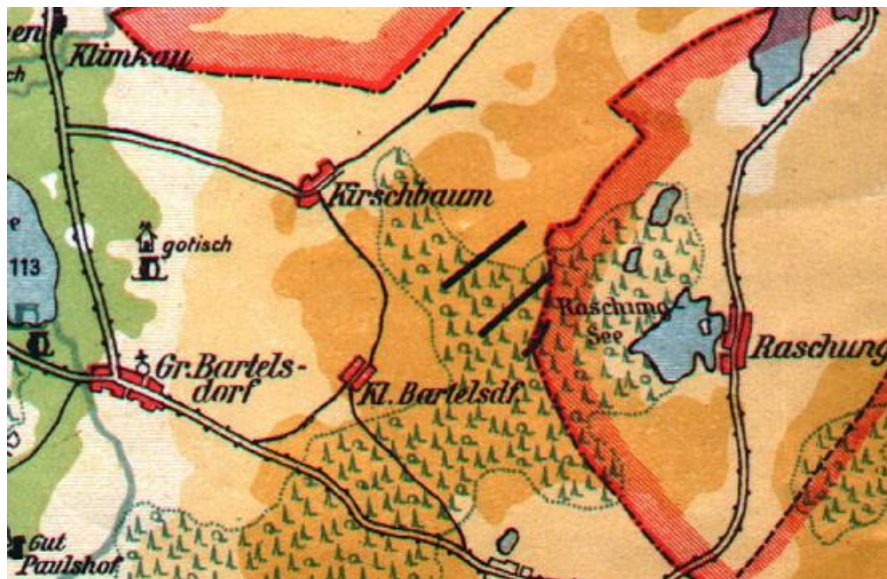
W Kierzbuniu znajdują się trzy wały podłużne, które są położone równolegle do siebie. Mogą one także występować pod nazwą pobliskiej wsi sołeckiej Bartołów Wielkich⁸⁰ lub Bartołów Małych. Pierwszy z wałów podłużnych położony w odległości 1 km na północny wschód od Kierzbunia. Rozpoczyna swój bieg w pobliżu skrzyżowania z drogą gruntową prowadzącą do Marcinkowa i przebiega dalej wzdłuż drogi na Pirki. Jego długość wynosi 285 m, szerokość podstawy ok. 7 m, zaś wysokość waha się w granicach od 0,5 do 2,5 m. Na wschodnim krańcu wału położony jest

⁷⁸ MVF, PM-A 060/1, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein.

⁷⁹ R. Klimek, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania*, s. 165-166

⁸⁰ AZP, C-263 Bartoły Wielkie w zbiorach archiwum WKZ.

duży głaz. Kamień ten prawdopodobnie pełnił rolę przekaźnika granicznego między włościami Kierzbuń i Pirki⁸¹.

Fragment mapy *Kreiskarte Stadt- und Landkreis Allenstein 1:100 000*.
Zaznaczono przebieg trzech wałów podłużnych w Bartołtach oraz wał w Kierzbuniu.

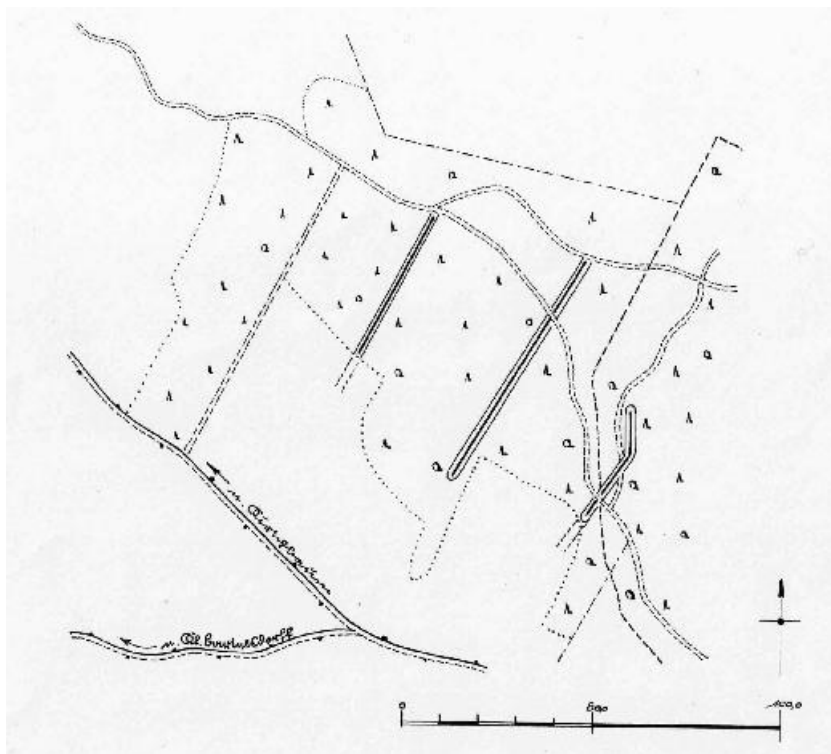
Kolejne dwa wały położone są w lesie, w odległości około 1,5 km na wschód od Bartołtów Małych. Powyższe odcinki wału podłużnego usytuowane są względem siebie równolegle. Podczas badań powierzchniowych prowadzonych w ramach AZP w 1984 r. ustalono przebieg dwóch pierwszych odcinków. Długość nasypów wynosiła wówczas odpowiednio 360 m i 645 m⁸². Kiedy wiosną 2007 r. weryfikowałem wały, ustaliłem, że są one poważnie uszkodzone w wyniku prowadzonej tam gospodarki leśnej. W wielu miejscach wały zostały całkowicie zniwelowane. Często na powierzchni po dawnym nasypie jedyną pozostałością jest tzw. „płaszcz kamienny”⁸³. Dwa ostatnie odcinki wału podłużnego zostały naniesione na niemieckiej mapie sztabowej, na której zaznaczone zostały za pomocą cienkiej falowanej linii⁸⁴.

⁸¹ Patrz mapa: *Meßtischblatt Nr 2191, Bischofsburg*.

⁸² A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski, op. cit., s. 136.

⁸³ R. Klimek, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania*, s. 166-167.

⁸⁴ *Meßtischblatt Nr 2291, Mensguth*.

Trzy odcinki wału podłużnego w Kierzbuniu (Bartoltach Wielkich), szkic nr 2, MVF, IX, f3, Burgwallkarte, Kirschbaum, Kr. Allenstein, wyk. L. Fromm.

Zdaniem Crome, na wschód od wspomnianych obiektów istniał jeszcze jeden wał położony równolegle do nich⁸⁵. Został on również zaznaczony na mapie archeologicznej powiatu olsztyńskiego razem z pozostałymi dwoma odcinkami oraz na mapkach sztabowych wykonanych przez Fromma⁸⁶. Wał ten w przeszłości położony był na włościach granicznych wsi Kierzbuń i Rasząg. Niestety jego relikty nie zachowały się do dzisiejszych czasów. W miejscowej toponomastyce spotykamy się z obecnością tzw. „Zamkowej Góry” leżącej na terenie Rasząga⁸⁷. Na terenie tej miejscowości nie odnotowano jednak dotąd żadnego grodziska. Prawdopodobnie sprawa dotyczy nieistniejącego już wału podłużnego, który przebiegał przez wzgórze. Wał ten był położony zdecydowanie bliżej Rasząga, więc prawdopodobnie jego pokłosiem było powstanie nazwy „Zamkowa Góra”.

⁸⁵ H. Crome, *Längswälle in Ostpreußen*, s. 88.

⁸⁶ MFV, IX f3, Burgwallkarten, Kirschbaum, Kr. Allenstein.

⁸⁷ A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe.*, s. 96.

Wał podłużny w Kierzbuniu, fot. R. Klimek (marzec 2007).

Głaz graniczny położony na wschodnim krańcu wału w Kierzbuniu,
fot. R. Klimek (kwiecień 2010)

Kierzliny (niem. Kirschlainen) – brak nazwy obiektu

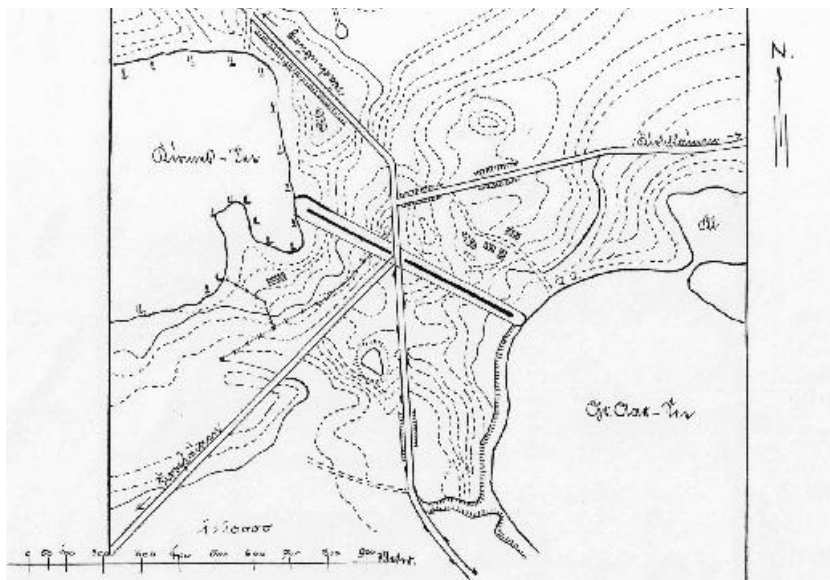
Wał w Kierzlinach – widok od strony północnej, fot. R. Klimek (styczeń 2005).

Nasyp położony jest między jeziorami Kiermas i Kierzlińskim i stanowi od wielu lat granicę gruntów wsi Krupolin i Kierzlin. Zaznaczony został na niemieckich mapach sztabowych w postaci cienkiej falistej linii⁸⁸. Jego długość sięga ok. 700 m, jest on przecięty przez drogę z Barczewa do Prejłowa⁸⁹. Wschodni fragment wału jest w znacznym stopniu uszkodzony. Na tym odcinku została zasypiana południowa fosa, czego efektem jest całkowite zrównanie nasypu z przyległym terenem. Od strony północnej wysokość wału waha się w granicach od 1 do 1,5 m. Dużo lepiej zachował się jego zachodni odcinek: na całej długości wysokość nasypu wynosi 1,5 m od północy i 1 m od południa. Szerokość podstawy nasypu wynosi ok. 6 m, zaś korony waha się w granicach 1,5 – 2,5 m. W pobliżu drogi Barczewo – Prejłowo wał jest porośnięty drzewami i krzewami, na pozostałym obszarze przebiega przez łąkę. Zauważalne jest, że na całej jego długości czoło zwrócone jest w kierunku północnym, co raczej wyklucza jego rolę jako umocnienia wybudowanego w celu ochrony przed najazdami litewskimi w XIV w. Możliwe jest, że rodowód wału jest wcześniejszy,

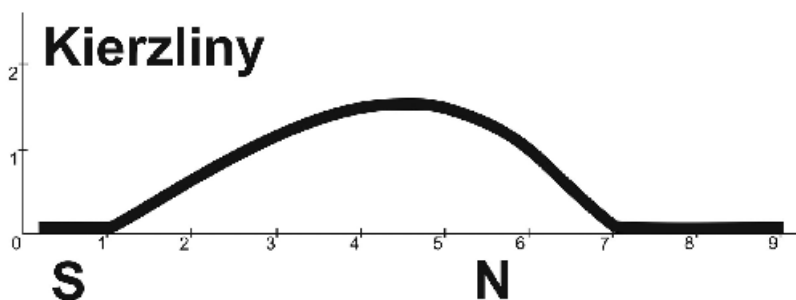
⁸⁸ Patrz: *Meßtischblatt* Nr 2190, Wartenburg.

⁸⁹ H. Crome, *Längswälle in Ostpreußen*, s. 88.

i że miał on za zadanie zabezpieczenie osadnictwa pruskiego w okolicy grodu w Jedzbarku od strony północnej⁹⁰. Zdaniem Crome wał miał mieć kontynuację do krańca północnego brzegu Jeziora Umląg, jednakże nie znajduje to potwierdzenia na mapkach sztabowych tego obiektu wykonanych przez Fromma⁹¹. Wał podłużny w Kierzlinach został wpisany w 1997 r. do rejestru zabytków archeologicznych⁹².

Wał podłużny w Kierzlinach, szkic nr 2, MVF, IX, f3, Burgwallkarte, Mokainen, Kr. Allenstein, wyk. L. Fromm.

Przekrój wału podłużnego w Kierzlinach, opr. graficzne M. Pacholec.

⁹⁰ R. Klimek, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania*, s. 169-170.

⁹¹ MFV, IX f3, Burgwallkarten, Mokainen, Kr. Allenstein.

⁹² Teczka C-232 w zbiorach WKZ.

Leszno (niem. Leschnau) – brak nazwy obiektu

Wał podłużny w Lesznie, fot. R. Klimek (kwiecień 2012).

Wał podłużny z Leszna do niedawna był całkowicie nieznany. Przebiega on w lesie, w odległości około 1,5 km na wschód od Leszna, wzdłuż dawnej granicy Warmii biskupiej na długości ok. 270 m. Jego szerokość sięga 4 m, zaś wysokość dochodzi do 0,5 m. Po obu stronach nasypu widoczne są płytkie fosy. Przypuszczalnie został on usypany w celu oznaczenia terytorium dominium warmińskiego. Wał z Leszna nie został wzmiankowany przez Crome. Obiekt do niedawna był całkowicie nieznany, został on odkryty w 2006 r. przez członka Towarzystwa „Pruthenia” Grzegorza Peplowskiego. Przebiega on w lesie, w odległości około 1,5 km na wschód od Leszna, wzdłuż dawnej granicy warmińskiej. Jego szerokość sięga 4 m, zaś wysokość dochodzi do 0,5 m. Po obu stronach nasypu widoczne są płytkie fosy. Przypuszczalnie został on usypany w celu oznaczenia terytorium dominium warmińskiego. W niemieckiej literaturze przedwojennej istnieje informacja o wale znajdującym się na wschód od wsi Rummy (czyli na zachód od Leszna), który został zaznaczony na mapie z 1595 r. Nie jest wykluczone, że powyższa wzmianka dotyczyła właśnie wału podłużnego w Lesznie⁹³.

⁹³ R. Klimek, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania*, s. 170-171.

Łęgajny (Lengainen)**– *der Lange Hagen*, obiekt o nieustalonym przebiegu**

Wał podłużny miał przebiegać na północ od Łęgajn między jeziorami Wadąg i Kiermas na długości ok. 8 km. W notatce z dnia 28.11.1929 r. Fromm napisał, że umocnienie zwane *Lange Hagen* – „Długi Zasiek”, ciągnęło się od wschodniego cypla jeziora Wadąg, aż do zachodniego cypla jeziora Kiermas. Jego zadaniem była ochrona założenia w Barczewku od strony wschodniej. Wał już wtedy miał być kompletnie zaorany i był nie do rozpoznania⁹⁴. Także Crome uznał jego położenie za niemożliwe do ustalenia. Jego zdaniem określenie tego obiektu jako *der Lange hagen*, przemawiało również za przesieką⁹⁵. Pierwsza udokumentowana nazwa wsi *Langene*⁹⁶ z 1364 r. może wskazywać na przebieg tego typu umocnienia w pobliżu osady. Istnienie przesieku i wału podłużnego w tym miejscu można wytłumaczyć tym, że w pobliżu przebiegała „dawna droga wojenna”, zwana *Heerweg*, która w ten sposób była zabezpieczana. Trasą tą przybyli Litwini w 1354 r. podczas najazdu na Barczewko. Szlak ten wzmiankuje również dokument z 1388 r.: miał on przebiegać od Samplątkowego Bagna koło Mokin do Barczewka⁹⁷. W polskiej literaturze archeologicznej istnieje jednak przeświadczenie, że wał podłużny w Łęgajnach zachował się do obecnych czasów. Ma on rzekomo przebiegać na długości 8 km – między jeziorem Wadąg i Kiermas. Łucja Okulicz-Kozaryn w swoich rozważaniach uznała nawet, że wał w Łęgajnach, wraz z innymi występującymi w okolicy wałami podłużnymi „wchodził w skład systemu obronnego jednego z lauksów galindzkich”⁹⁸. W swoich poszukiwaniach wału w Łęgajnach ustaliłem, że między wzmiankowanymi jeziorami nie ma żadnego śladu tego typu obiektu. Nie jest wykluczone, że taki wał z przesieką w przeszłości istniał i rzeczywiście osłaniał dostęp do miasta *Wartberg*. Podczas weryfikacji terenowej udało mi się znaleźć wał granicz-

⁹⁴ MFV, PM-A 060/1, Alt Wartenburg, Kr. Allenstein.

⁹⁵ H. Crome, *Längswälle in Ostpreußen*, s. 88.

⁹⁶ CDW, Bd. 2, nr 366. Zdaniem Pospiszyłowej nazwa wywodzi się od bałtyckich nazw terenowych: pruskiego *lingo*, litewskiego *lenge*, polskie *łęg* (A. Pospiszyłowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn, 1987, s. 86-87). Zdaniem Elżbiety Kowalczyk nazwa *Langene* może pochodzić również od „poręby” (informacja przekazana autorowi przez E. Kowalczyk).

⁹⁷ CDW, Bd. 3, nr 218. Trasa *Heerweg* przechodziła obok *Samplot*, - Samplątkowego Bagna - obecnie podmokłych łąk położonych na wschód od jeziora Umląg, niedaleko Mokin, patrz: E. Kowalczyk, *Z dziejów jednego błędu. Na marginesie badań nad drogami pogranicza mazowiecko-pruskiego*, KMW 1999, nr 2 (224), s. 261-262.

⁹⁸ R. Odoj, op. cit., s. 20; później ten sam błąd powtórzyli: Ł. Okulicz-Kozaryn, *Życie codzienne Prusów i Jaćwiegów w wiekach średnich*, Warszawa 1983, s. 208 oraz J. Ptak, op. cit., s. 125.

ny, który jednak trudno uznać za typowe umocnienie liniowe, mające cechy militarne. Obiekt ten znajduje się w lesie i przebiega fragmentarycznie na długości ok. 2 km wzdłuż starej granicy Nikielkowa z Zalbkami oraz Nikielkowa z Wójtowem⁹⁹. Jest to wał o szerokości do 4 m i wysokości wahającej się między 1 m, a 1,5 m. Posiada on dosyć wyraźny głęboki rów z jednej strony, co prawdopodobnie świadczy, że był on pogłębiany w czasach nowożytnych. Wał ciągnie się wzdłuż leśnej drogi, która została odnotowana w akcie lokacyjnym Nikielkowa z 1366 r., a w średniowieczu prawdopodobnie prowadziła z Zalbek do Barczewa¹⁰⁰. Jednak mimo przesłanek, że ten wał graniczny mógł istnieć już w średniowieczu, nie łączyłbym go z nieistniejącym obiektem w Łęgajnach.

Odryty (niem. Odritten) – „Szwedzki Szaniec”

Wał podłużny w Odrytach, szkic nr 1, MVF, IX, f3, Burgwallkarte, Odritten, Kr. Allenstein, wyk. L. Fromm.

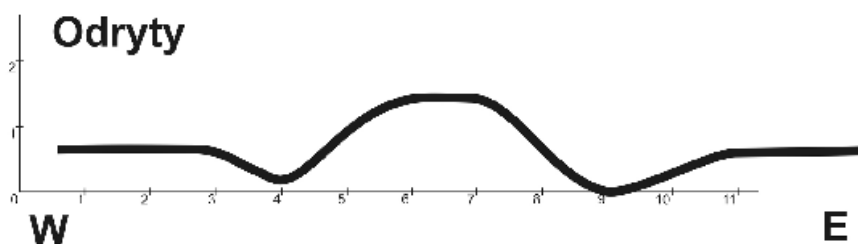
Wał podłużny położony jest w lesie na wschód od Odrytu, między jeziorami Dłużek i Raks. Jego długość sięga ok. 400 m, szerokość podstawy wynosi 5 m, zaś wysokość waha się w granicach 1 – 1,8 m. Początek nasypu znajduje się przy południowo-wschodnim brzegu Jeziora Dłużek, w odległości 15 m od leśnej drogi. W północnej części wał osiąga wysokość 1 m, zaś po obu jego stronach widoczna jest fosa. W środkowej części nasyp został na długości 9 m całkowicie rozkopany.

⁹⁹ *Meßtischblatt Nr 2189, Alt Wartenburg.*

¹⁰⁰ CDW, Bd. 2, nr 406 - *per quem transit via de Glademansdorff versus Warthenberg.*

Widok na środkową część wału w Odrytach, fot. R. Klimek (styczeń 2005).

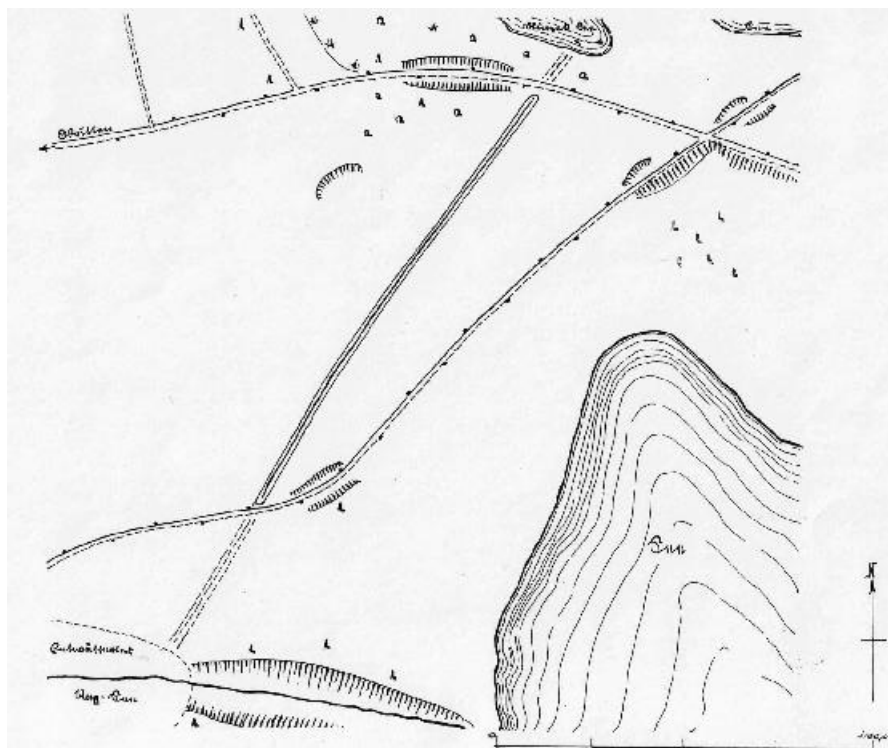

Przekrój wału podłużnego w Odrytach, opr. graficzne M. Pacholec.

Przypuszczalnie zniszczenie obiektu miało miejsce w czasach nowożytnych. Najbardziej okazałe rozmiary wał osiąga w swoim południowym biegu, gdzie wysokość nasypu od strony wschodniej przekracza 1,5 m, zaś od zachodu wynosi 1 m. Wał kończy swój bieg w odległości ok. 150 m od północnego brzegu Jeziora Raks¹⁰¹. Podczas inwentaryzacji stanowiska

¹⁰¹ H. Crome, *Längswälle in Ostpreußen*, s. 88.; R. Klimek, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania*, s. 174-175.

Fromm odnotował, że jest to wał graniczny wsi Odryty i Bartoły Wielkie, zaś jego stan zachowania nie budzi zastrzeżeń¹⁰².

„Szwedzki Szaniec” w Odrytach, szkic nr 2, MVF, IX, f3, Burgwallkarte, Odritten, Kr. Allenstein, wyk. L. Fromm

¹⁰² MVF, IX f3, Burgwallkarten, Odritten, Kr. Allenstein; *Meßtischblatt* Nr 2290, Purden.

Zakończenie

Obszar dzisiejszej Gminy Barczewo w dużej mierze pokrywał się z pruską włością, wchodzącą w skład Galindii, zwaną *Gunelauke*. W źródłach historycznych mamy potwierdzenie istnienia dwóch ziem galindzkich: *Berting* i *Gunelauke*¹⁰³. W dokumentach źródłowych nazwa *Gunelauke* pojawia się kilkakrotnie w okresie 1331 – 1379, po raz pierwszy w nadaniu dla Prusa Naglande – *in campis Gunelauken*¹⁰⁴. Następnie w dokumencie z 1349 r. w związku z nadaniem dla wsi Maruny zamieszczono również ową nazwę – *in terra Gunelauke*¹⁰⁵. Ostatnia wzmianka o ziemi *Gunelauke* jest zawarta w dokumencie pochodzącym z 29 września 1379 r., podpisanego w Trokach między księciem litewskim Jagiełłą, a Zakonem krzyżackim¹⁰⁶. Zaproponowano w nim zawarcie pokoju na 10 lat, na ściśle określonym obszarze. Ze strony litewskiej były to okolice Grodna i teren położony na południe, obejmujący zasięgiem ziemie ruskie, w tym następujące miejscowości: Wiłkowyski, Suraż, Drohiczyn, Mielnik, Bielsk Podlaski, Brześć Litewski i Kamieniec Litewski. Ze strony krzyżackiej było to komturstwo ostródzkie i okolice Szczytna oraz komornictwa położone na obszarze dominium warmińskiego: olsztyńskie *allenstein*, jeziorańskie *Seburg* i *Gunelauken*. Z powyższego dokumentu możemy wnioskować, że ziemia *Gunelauke* sąsiadowała bezpośrednio z późniejszym komornictwem olsztyńskim, komornictwem jeziorańskim i okręgiem szczycieńskim. Z dokumentu również wynika, że sprawa dotyczyła obszaru zajętego przez komornictwo barczewskie, wobec którego użyto sformułowania *Gunelauken*. Wskazuje to na fakt, że powyższe nazwy funkcjonowały zamiennie w stosunku do tego samego terytorium. Wiele wskazuje na to, że centrum ziemi zwanej *Gunelauke* znajdowało w okolicy dzisiejszego Barczewka. Nazwy *Gunelauke* użyto więc w stosunku do pobliskich wsi Maruny i Dąbrówka Mała. Kolejną przesłanką są liczne pozostałości umocnień obronnych w okolicach tej wsi. Właśnie tam wybudowano zamek Wartenberg i założono miasto.

Na obszarze gminy Barczewo jest wiele różnorodnych średniowiecznych założeń obronnych, w tym liczne wały podłużne, które zasługują na szczególną uwagę. Trudno jest ustalić chronologię tych obiektów, ponieważ na żadnym z wymienionych w niniejszym artykule wałów nie prze-

¹⁰³ *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellschriften zur Geschichte Ermlands*, Bd.1, hrsg. von J. M. Saage, C. P. Woelky, Braunsberg 1866, s. 73-74.

¹⁰⁴ CDW, Bd. 1, nr 254 – nadanie dotyczyło wsi Dąbrówka Mała, patrz: G. Białuński, op. cit., s. 7.

¹⁰⁵ CDW, Bd. 1, nr 141.

¹⁰⁶ *Codex diplomaticus Prussicus*, hrsg. von J. Voigt, Bd. 3, Königsberg 1848, nr 134.

prowadzono badań archeologicznych. W związku z powyższym nie można mieć pewności, kto był ich budowniczym. Prusowie bez wątplenia znali ten rodzaj umocnień, chociaż zdaniem Crome nie potrafili oni wznosić wałów podłużnych, natomiast byli oni specjalistami od budowania zasieków. Zdaniem badacza zwyczaj sypania wałów miał pojawić się na ziemi Prusów dopiero po przybyciu osadników niemieckich. Pogląd ten nie ma jednak uzasadnienia. Wały podłużne spotykamy przy założeniach obronnych, które mają pruskie i jaćwieskie pochodzenie. Przykładem mogą posłużyć grodziska w Janikach Wielkich i Dybowie, w pobliżu których zostały wybudowane wały podłużne. Ze wzmianką o pruskim wale podłużnym spotykamy się również w czasie podboju przez Krzyżaków Natangii w 1272 r.¹⁰⁷ W przypadku wałów znajdujących się na obszarze obecnej gminy Barczewo z całą pewnością można stwierdzić, że część z nich została wzniesiona przez osadników dla ochrony przed najazdami litewskimi. Często spotykamy się na terenie dominium warmińskiego z nakazem budowania umocnień obronnych w celu powstrzymania najeźdźców¹⁰⁸. Nie jest wykluczone, że część wałów została zaadoptowana i następnie rozbudowana przez osadników. W tej części Warmii biskupiej największa koncentracja umocnień podłużnych znajduje się przy południowo-wschodnim odcinku granicy. Na terenie gminy Barczewo przykładem takich wałów są stanowiska w Kierzbuniu i w Lesznie. Uwagę przykuwa również fakt, że czoło wymienionych wałów jest skierowane na wschód¹⁰⁹. W czasach plemiennych część z tych wałów mogła zostać wybudowana przez Galindów w celu zabezpieczenia się przed najazdami Jaćwingów. Dokładne rozpoznanie archeologiczne wałów podłużnych może wniesić dużo nowego do badań nad układem sieci drogowej i osadniczej w Prusach na przestrzeni XIII – XIV ww. Ze źródeł pisanych czerpiemy wiedzę o budowaniu tego typu umocnień przez Zakon Krzyżacki w celu zabezpieczenia szlaków komunikacyjnych¹¹⁰. Bardzo pomocne mogłyby być badania archeologiczne – dla ustalenia, w jakim czasie poszczególne obiekty zostały zbudowane i do kiedy były użytkowane. Niektóre z opisywanych wałów stanowiły granice wiejskich włości. Trudno jednak sobie wyobrazić, aby dawni osadnicy podejmowali tak olbrzymi wysiłek, aby w celu oznaczenia włości budowali tak potężne wały o wysokości wówczas przekraczającej 2 m oraz otaczali je głęboką fosą. Wały podłużne posiadały

¹⁰⁷ SRP, Bd. 1, s. 116-117; Dusburg, III, c 133.

¹⁰⁸ Przykładem jest wieś Tłokowo, gdzie w przywileju lokacyjnym napisano, że znajduje się w pobliżu zasieków (*indagines*) zob. CDW, Bd. 1, nr 186.

¹⁰⁹ Por. A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski, op. cit., s. 137; R. Klimek, *Wały podłużne w Nerwiku*, s. 114.

¹¹⁰ SRP, Bd. 2, s. 497.

drewnianą konstrukcję, co także wiązało się z pewnym wysiłkiem inżynierskim. W tej sytuacji należy uznać, że prawdopodobnie niektóre z wałów podłużnych zostały wtórnie wykorzystane jako granice wiejskie. Z obszaru gminy Barczewo są to obiekty w Barczewku, Kierzlinach i Odrytach. Wały w Lesznie i Nikielkowie z uwagi na niewielką wysokość raczej nie posiadały funkcji militarnych, tylko graniczne.

Kamień graniczny Warmii położony w pobliżu wału w Lesznie,
fot. R. Klimek (kwiecień 2012).

Na zakończenie chciałbym zwrócić uwagę na obecny stan zachowania poszczególnych obiektów. W okresie międzywojennym zniszczone zostały dwa obiekty w Barczewku: wał podłużny i grodzisko nad Pisą. Wał w Łęgajnach znielowano w bliżej nie określonym czasie. Pewne jest, że nie istniał już przed II wojną światową. Zamkowa Góra w Ramsówku w wyniku działalności rolniczej pozostała jedynie wysokim wzniesieniem, ale już bez charakterystycznych dla tego typu obiektów wałów. W wyniku planowej gospodarki leśnej w latach osiemdziesiątych XX wieku w zasadzie kompletnie zostały znielowane dwa odcinki wałów podłużnych w Kierzbuniu (znane także jako obiekty z Bartołtów Wielkich). Stan pozostałych stanowisk archeologicznych nie jest zagrożony, aczkolwiek to nie znaczy, że są one całkowicie bezpieczne. W ostatnich latach zauważyłem, że grodzisko w Dadaju upodobał sobie miłośnicy quadów, niszcząc połu-

dniowy stok obiektu. W tym roku także zwróciłem uwagę, że przy południowym wale „Starego Miasta” w Barczewku zostały założone fundamenty pod budynek mieszkalny. O ile nie ma w tym miejscu obawy o bezpośrednie zagrożenie grodziska, to jednak należy uwzględnić przy tego typu planach zagospodarowania przestrzennego pewną strefę ochronną. Inaczej dochodzi do zeszpecenia krajobrazu kulturowego. Na terenie gminy Barczewo znajdują się bardzo cenne stanowiska archeologiczne, które powinniśmy chronić, ponieważ kryją one w sobie dawną historię ziemi pruskiej, zwanej niegdyś *terra Gunelauke*, są również świadectwem początków osadnictwa południowo-wschodniej części Warmii biskupiej. Odwiedzając Barczewko warto zwrócić uwagę na pewną przewrotność historii: gdyby w 1354 r. nie doszło do nieszczęśliwego w skutkach najazdu na *Wartberg*, to prawdopodobnie dzisiejsze Barczewo leżałoby nad Jeziorem Wadąg.